LUND UNIVERSITY

Social barnavård - några utmaningar. Glimtar från forskning ur olika perspektiv

Andersson, Gunvor; Bangura Arvidsson, Maria; Mattsson, Titti; Ponnert, Lina; Rasmusson, Bodil

2011

Link to publication

Citation for published version (APA):
Andersson, G., Bangura Arvidsson, M., Mattsson, T., Ponnert, L., & Rasmusson, B. (2011). *Social barnavård - några utmaningar. Glimtar från forskning ur olika perspektiv.* (Meddelanden från Socialhögskolan; Vol. 2011:6), (Research Reports in Social Work; Vol. 2011, Nr 6). Lund University.

Total number of authors:
5

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 25. Jan. 2026

Meddelanden från Socialhögskolan 2011:6

Social barnavård – några utmaningar
Glimtar från forskning
ur olika perspektiv

Gunvor Andersson
Maria Bangura Arvidsson
Titti Mattsson
Lina Ponnert
Bodil Rasmusson

ISSN 0282-6143

© Socialhögskolan
Redaktör: Torbjörn Hjort
Adress: Lunds Universitet, Socialhögskolan, Box 23, 221 00 Lund

Innehållsförteckning

Inledning 3
Kapitel 1. Lagen – några utgångspunkter 5
Kapitel 2. Barnperspektivet och barns delaktighet 15
Kapitel 3. Föräldraskap i den sociala barnavården 28
Kapitel 4. Socialsekreteraren i organisationen 38
Kapitel 5. Barn i samhällsvård 52

Inledning

Syftet med denna skrift är att förmedla glimtar från forskning om social barnavård som annars är spritt i olika artiklar och böcker. Vi vill ge en överblick och visa på dilemman som är tänkvärda både i forskning, undervisning och praktik samt ge inspiration till vidare läsning och reflektion kring utmaningar i social barnavård. Detta är ett professionellt fält med flera aktörer som har olika intressen och ansvarsområden. Social barnavård riktar sig till olika målgrupper, individer och familjer med olika önskemål, behov, intressen och förutsättningar.

Vi har länge velat skriva något tillsammans, vi som arbetar med social barnavård på olika sätt utifrån olika erfarenheter och intresseområden, olika bakgrunder och forskningsinriktningar. Denna skrift är disponerad på så sätt att Titti Mattsson börjar med att lyfta fram några rättsliga utgångspunkter i det sociala arbetet med barn och ungdomar. Titti Mattsson är jurist och docent i socialrätt vid Juridiska Fakulteten vid Lunds Universitet. Hon undervisar och forskar företrädesvis i frågor som rör barn och ungdomars rättsliga ställning inom den sociala barnavården. Hon är medlem i Barnombudsmannens barnrättsråd. Därefter belyser Bodil Rasmusson innebörden i begreppen barnperspektiv och barns delaktighet. Bodil Rasmusson är socionom, fil.dr. i socialt arbete vid Socialhögskolan Lunds universitet. Hon arbetar med undervisning, forskning och FoU-arbete med fokus på barndom, barnperspektiv och barns rättigheter. Efter det följer ett kapitel där Maria Bangura Arvidsson belyser några dilemman kring föräldraskap, i synnerhet faderskap, och socialt arbete med barn och unga. Maria Bangura Arvidsson är sociolog och fil.dr. i socialt arbete vid Socialhögskolan, Lunds universitet. Hon arbetar som lektor med undervisning och forskning om olika typer av föräldraskap med speciellt intresse för faderskap. Sedan lyfter Lina Ponnert fram de utmaningar som ligger inbyggda i socialsekreterarens yrkesroll och vad det innebär i den sociala barnavården. Lina Ponnert är socionom, fil. dr. i socialt arbete vid Socialhögskolan, Lunds universitet. Hon undervisar på grundutbildningen för socionomer, och hennes forskningsområde är socialtjänstens arbete med barn och unga i samhällsvård. Gunvor Andersson avslutar denna skrift med ett kapitel om de barn som placeras utanför hemmet, i familjehem eller på institution och lyfter fram några dilemman kring det. Gunvor Andersson är leg. psykolog och professor em. i socialt arbete vid Socialhögskolan, Lunds universitet, där hon medverkat i grundutbildningen för socionomer och forskarutbildningen i socialt arbete. Hennes forskning handlar företrädesvis om utsatta barn och social barnavård ur olika infallsvinklar.

Inledningsvis vill vi reda ut vad vi menar med social barnavård. Det finns inte någon särskild barnavårdslag – även om det nu finns ett sådant förslag (SOU 2009:68). Den lagstiftning som gäller barn finns i Socialtjänstlagen, som trädde i kraft 1982 (SFS 1980:620). Det är den lag som fortfarande gäller även om den omarbetats (SFS 2001:453). Enligt Socialtjänstlagen har kommunerna ansvar för att alla barn får en trygg och god uppväxt, men de ska särskilt sörja för de barn som riskerar att fara illa. Man kan ställa generell välfärd, som värnar om alla barn, mot selektiva, behovsprövade insatser för några barn. Alla får t.ex. barnbidrag och hälso- och sjukvård, barnomsorg och skollunch. För några barn och familjer räcker inte generella välfärdsinsatser utan de är i behov av

insatser, som de kan få inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg. Den kommunala socialtjänstens individ- och familjeomsorg är organiserad på olika sätt i olika kommuner, men vanligen finns det en enhet som riktar sig till barn och familj och en enhet som särskilt riktar sig till ungdomar. Det finns också en socialnämnd eller motsvarande nämnd som formellt beslutar om insatser med samtycke (frivillighet) eller ansöker hos Förvaltningsrätten om insatser utan samtycke (tvång).

I denna skrift skiljer vi inte på barn och ungdomar utan menar i likhet med FN:s barnkonvention och Socialtjänstlagen att alla i åldern 0-18 år är barn. I den mån vi vill urskilja åldrar använder vi begreppen yngre barn (0-12 år) och tonåringar. Ungdom är en för våra syften alltför obestämd ålderskategori. Det som är viktigt för oss i detta sammanhang är att det framgår att vi inte talar om alla barn, som omfattas av generella välfärdsinsatser, utan om några barn som är eller bedöms vara i behov av behovsprövade individ- och familjeinriktade insatser, dvs. social barnavård. Social barnavård var borta ur vokabulären en tid, men vi medverkar gärna till att det återanvänds och finner att det är återtaget även i i myndighetsrapporter. Vi kallar oss barnavårdsforskare, vilket innebär att vår forskning inte gäller barndom generellt eller alla barn utan barn och familjer, som omfattas eller ”borde” omfattas av socialtjänstens behovsprövade insatser, om man tänker på kommuners ansvar. Alla barn kontra några barn; normalt kontra avvikande; typiskt kontra atypiskt. Det kan formuleras på olika sätt, detta att det finns en grupp barn och familjer som staten har ett särskilt öga på, därför att de tycks behöva mer stöd och hjälp eller mer kontroll och ingripanden än barn och familjer i allmänhet.

Kapitel 1. Lagen – några utgångspunkter

av Titti Mattsson

Introduktion

Det här kapitlet behandlar några rättsliga utgångspunkter i det sociala arbetet med barn och ungdomar. Juridiken är inte så entydig som den kan förefalla och skapar på så sätt många dilemman i det praktiska arbetet. Detta gäller särskilt inom humanjuridiken – dit socialrätten hör – där generella och allmänt formulerade regler ska praktiseras i förhållande till varje individs behov och intressen i syfte att skapa goda förutsättningar för personens tillvaro. De flesta beslut tas dessutom inom ramen för den sociala myndighetens verksamhet och behandlas inte så ofta i domstolarna, vilket innebär ett stort ansvar att fatta lämpliga beslut på myndighetsnivå. Juridiken ställer också höga krav på aktuell kunskap hos socialarbetaren genom de ofta förekommande lagändringar som sker på området. Bland annat har vår syn på barn, barns rätt och barns bästa förändrats genom åren. Denna pågående förändringsprocess inom rättssystemet innebär ytterligare en utmaning för det sociala arbetet med barn och ungdomar. Det här kapitlet syftar till att introducera några centrala rättsliga principer som varje socialarbetare som avser att arbeta inom den sociala barnavården bör känna till.

Lagen

I princip alla barn i Sverige omfattas av reglerna i Föräldrabalken. Denna lag reglerar bland annat vårdnadshavares skyldigheter gentemot sina barn och barns successivt ökande autonomi. Här finns den så kallade rättighetskatalogen (9 kap. 1 §) som uttrycker att:

> [b]arn har rätt till omvårdnad, trygghet och en god fostran. Barn skall behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling.

Bestämmelsen beskriver vad alla barn ska garanteras. För flertalet barn uppfylls dessa rättigheter av vårdnadshavaren. De rättsliga relationer i övrigt som barn har under sin uppväxt begränsas ofta till kontakter med hälso- och sjukvården och till skolan. Några barn, ungefär en till två i varje skolklass, har härutöver en annan rättslig relation – den till socialtjänsten. Denna relation bygger på samhällsansvaret att stödja och hjälpa barn vars vårdnadshavare inte kan tillhandahålla det som barnet behöver under sin uppväxt. Detta ansvar tar sig uttryck i den sociala barnavården.

En gemensam nämnare för alla socialarbetare i Sverige, oavsett var i landet och inom vilket fält man arbetar, är socialtjänstlagen (2001:453, SoL). Denna lag kom i en ny version i början av 2000-talet, men härstammar egentligen från 1980-talet, då den trädde i kraft i sin ursprungliga version. Under åren har vissa förändringar skett, och vissa nya bestämmelser tillkommit. I stort sett är den nuvarande lagen emellertid en något omarbetad version av en lag som den svenska socialtjänsten förenats kring i cirka 30 år. För

den sociala barnavården innehåller den många centrala bestämmelser och principer. Jag kommer att beröra några sådana som bör finnas med i allt arbete inom detta fält.

Det bör nämnas att det finns ett förslag från Barnskyddsutredningen till annan lagstiftning på området, SOU 2009:68 Lag om stöd och skydd för barn och unga. Förslaget innebär att bestämmelser som rör barn i socialtjänstlagen och lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga förs samman i en särskild lag. Den nya lagen föreslås heta Lagen om stöd och skydd för barn och unga, LBU. Denna lag avser att vara en samlad lagstiftning för den sociala verksamheten rörande barn och ungdomar. Barnskyddsutredningen föreslår även ett antal förändringar och kompletteringar av nuvarande bestämmelser. Några av dessa har införts, såsom bestämmelsen i 11 kap. 10 § SoL som reglerar möjligheten att dels i utredningsarbete som är föranlett av behov av ingripande till ett barns skydd eller stöd, och dels vid en utredning på socialnämndens initiativ om överflyttning av vårdnaden kunna höra barn utan vårdnadshavarens samtycke och utan att vårdnadshavaren är närvarande.

Flexibiliteten

Socialtjänstlagen är en ramlag, vilket innebär att den är avsedd att ge socialtjänsten stort handlingsutrymme, *flexibilitet*, för att kunna bistå varje individ utifrån hans eller hennes enskilda behov. Istället för att ange vilka typer av insatser som ska ges vid olika situationer eller för olika utsatta grupper behandlar den främst mål, ansvarsområden och handläggningsregler för det sociala arbetet i stort (Norström & Thunved 2010). Vilka insatser som kan ges är alltså i princip inte styrt av lagen, utan kan bestämmas lokalt och i det enskilda fallet. Det enda som framgår av SoL är att alla kommuner har skyldighet att erbjuda vård utanför det egna hemmet samt kontaktperson (6 kap. 1 § respektive 3 kap. 6 § SoL). Den innehåller i övrigt inga listor vilka insatser som bör eller kan ges. Lagen är därmed utformad för att tillämparen ska se till varje individs särskilda situation, individuella behov och intressen när han eller hon ska fatta beslut. Bestämmelserna i lagens första kapitel anger de *mål och värderingar* som ska vara grunden för det sociala arbetet. I fråga om arbete med barn blir målen social och ekonomisk trygghet väsentliga, liksom vikten av jämlikhet i levnadsvillkor, integritet och delaktighet (1 kap. 1 §). Vidare framgår att barnets bästa ska beaktas i alla ärenden som på något sätt berör barnen (1 kap. 1 §). Vad detta innebär är inte självklart, eftersom barnets bästa är ett begrepp vars innehåll inte är bestämt i förväg. Här blir det väsentligt att lyssna såväl till barnets egen röst som att undersöka hur barnets behov av trygghet, familjeliv, utveckling, hälsa och skolgång kan tillgodoses på ett lämpligt sätt, utifrån det enskilda barnets förutsättningar och situation.

Det yttersta ansvaret

Det är socialnämnderna (eller motsvarande) som har ansvaret för det sociala arbetet i kommunen. Lagen anger att kommunen har det *yttersta ansvaret* för personer som vistas i kommunen, vilket innefattar såväl barn som vuxna (2 kap. 2 §). Det är ett stort åtagande att ha det yttersta ansvaret. Det innebär i princip att de människor som inte klarar sin omsorg själva (och som inte heller får sin omsorg tillgodosedd av någon annan person

eller myndighet som har ett särskilt ansvar för dem enligt lag eller dyl.) ska kunna få hjälp av socialtjänsten på något sätt. Ansvaret att verka för att barn växer upp under *trygga och goda förhållanden* i kommunen finns särskilt angivet i 5 kap. 1 §. I detta ansvar ingår enligt bestämmelsen att

> i nära samarbete med hemmen främja en allsidig personlighetsutveckling och en gynnsam fysisk och social utveckling hos barn och ungdom, med särskild uppmärksamhet följa utvecklingen hos barn och ungdom som har visat tecken till en ogynnsam utveckling, aktivt arbeta för att förebygga och motverka missbruk bland barn och ungdom av alkoholhaltiga drycker, andra berusningsmedel eller beroendeframkallande medel samt dopningsmedel, i nära samarbete med hemmen sörja för att barn och ungdom som riskerar att utvecklas ogynnsamt får det skydd och stöd som de behöver och, om hänsynen till den unges bästa motiverar det, vård och fostran utanför det egna hemmet, i sin omsorg om barn och ungdom tillgodose det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan ett mål eller ärende om vårdnad, boende, umgänge eller adoption har avgjorts, [och] i sin omsorg om barn och ungdom tillgodose det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan vård och fostran utanför det egna hemmet upphört.

Det handlar alltså om ett vittomfattande ansvar för barn som rör både förebyggande och behandlande arbete, men också ett ansvar efter att insatser för barnet upphört. Det här ansvaret utövar socialtjänsten vanligen i samförstånd med barnets vårdnadshavare. Vårdnadshavaren kvarstår som den person som har det rättsliga vårdnadsansvaret för barnet under tiden som insatserna för barnet sker, även om omsorgen utövas av någon annan. Det innebär att den sociala barnavården i stor utsträckning har ett *delat ansvar* för de barn som de arbetar för, vilket i sin tur innebär krav på samarbete, dialog och ömsesidig respekt för varandras roller i barnets tillvaro. Att vi talar om vårdnadshavare och inte förälder beror på att föräldrabalken begränsar vårdnadsutövandet av barnet till den som är rättslig vårdnadshavare. En förälder som inte har vårdnadsansvar behöver därmed inte samtycka till insatser för barnet. Däremot innebär ju givetvis detta inte någon skillnad i barnets behov av en nära och god kontakt med båda sina föräldrar (uttryckt i föräldrabalken). Jag har blivit uppmärksammad på att det ute i den sociala praktiken ibland verkar finnas ett begränsat intresse av att innefatta alla föräldrar i arbetet att få till stånd ett bra umgänge för barnet. Värt att notera är att umgängesrätten inte baseras på att föräldern är vårdnadshavare, utan barnets rätt innefattar alltså umgänge med sina föräldrar oavsett deras rättsliga status. En förälder kan givetvis vara olämplig för umgänge med barnet av flera olika skäl men alltså inte för att vederbörande saknar vårdnadshavarstatus.

Rätten till familj

Socialtjänstens yttersta ansvar för barn och ungdomar tar sig uttryck i en mängd möjliga alternativa insatser. Den stora flexibiliteten ger stort handlingsutrymme för socialarbetaren, men också ett stort handlingsansvar. Beroende på vilka insatser man erbjuder och tillhandahåller kan barnets utveckling främjas på ett mer eller mindre förtjänstfullt sätt. Initiativet skall alltså i första hand komma från socialtjänsten (eller från familjen själv), det är sällan som domstolar kan agera utan att ett ärende kommit till dem utan socialtjänstens

initiativ. Det betyder att det är centralt för socialarbetaren att känna till de rättsliga krav som finns för socialnämnden att utreda ett barns vårdbehov och att tillhandahålla barnet den omsorg som det kan behöva. Vårdbehovet kopplas kanske ofta främst till barnets omsorgsbehov, såsom omvårdnad, fostran och en trygg tillvaro utan våld eller andra oroligheter i hemmet. Det är emellertid också i många fall fråga om att värna barnets rätt till familj. Medan begreppet *barnets bästa* kommit att diskuteras och analyseras i svenska familje- och socialrättsliga studier under senare år har begreppet *familj* hittills inte fått särskilt stor uppmärksamhet (Mattsson 2010). Detta till trots att det är ett mycket centralt begrepp i internationell barnrätt, ett område som påverkar den nationella rätten såväl direkt (genom sin omedelbara tillämplighet i vissa fall) som indirekt (genom dess styrning av ny svensk lagstiftning). Både artikel 8 i Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (Europakonventionen) och flera artiklar i FN:s konvention om barnets rättighet (Barnkonventionen, BK) uttrycker *rätten till familj*.

Lagen skiljer mellan faktisk och rättslig vårdnad om ett barn. Den faktiska vårdnaden eller vårdnadsutövandet kan beskrivas som de uppgifter som åligger det sociala föräldraskapet där barnet vistas och bor. Den rättsliga vårdnaden eller vårdnadsansvaret tillkommer den som enligt lag eller beslut fått rättslig status som förälder och fått de skyldigheter och rättigheter som tillkommer denne enligt gällande rättsregler (Singer 2000). Detta rättsliga föräldraskap har alltså samband med rollen som vårdnadshavare över barnet. Vårdnadshavaren ansvarar för att barnets behov och intressen tillgodoses. Den rättsliga vårdnaden överensstämmer ofta, men inte alltid, med den faktiska vårdnaden om barnet. Andra personer än vårdnadshavaren kan tillgodose denna och på detta sätt uppfylla vårdnadshavarens ansvar.

Det finns flera rättsliga instrument som tillhandahålls socialtjänsten i fråga om överflyttning av det faktiska vårdnadsutövandet respektive det rättsliga vårdnadsansvaret om barnet. Med nuvarande svenska reglering är dessa rättsliga instrument i princip följande:

- insatser av olika slag som inte medför att barnet placeras utanför sitt hem,
- avtal (om överflyttning av det faktiska vårdnadsutövandet av barnet till vård i offentligrättslig regi, t.ex. vård i familjehem med stöd av socialtjänstlagen),
- dom i förvaltningsdomstol (om överflyttning av det faktiska vårdnadsutövandet av barnet till vård i offentligrättslig regi med stöd av lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga),
- dom i allmän domstol (om ändring i det rättsliga vårdnadsansvaret till den andra föräldern eller till särskild förordnad vårdnadshavare med stöd av 6 kap. 7 § föräldrabalken),
- dom i allmän domstol (om ändring i det rättsliga vårdnadsansvaret till särskild förordnad vårdnadshavare efter placering i familjehem eller annat

enskilt hem än föräldrahemmet med stöd av 6 kap. 8 § föräldrabalken [1] och

- dom i allmän domstol om adoption efter samtycke från båda vårdnadshavarna enligt 4 kap. föräldrabalken.

Samarbetet med vårdnadshavaren och 15-åringen

Det sociala barnavårdsarbetet har genom sitt delade ansvar särskilda rättsliga förutsättningar som präglar socialarbetarens vardag. Socialtjänstlagen bygger ju egentligen på frivilliga insatser och förutsätter att den enskilde är med på den föreslagna insatsen. Men i fråga om barn är det vanligen inte barnets frivillighet som räknas, utan vårdnadshavarens. Barn är omyndiga fram till sin 18 års dag och företräds av sina vårdnadshavare. För att genomföra insatser för barn krävs alltså som huvudregel vårdnadshavarens samtycke. Om det är två vårdnadshavare krävs bådas samtycke. Socialtjänstens arbete för barn måste därför alltid ingå i ett större sammanhang, där barnets vårdnadshavare finns med på olika sätt – som parter i handläggningen av ärendet, som företrädare för barnet och vanligen som den familj som barnet lever i eller skall återvända till. Det innebär att den sociala barnavården också innefattar ett arbete med barnets familj.

Samtidigt kan detta delade ansvar ibland innebära att det kan vara svårt att fullgöra sin uppgift som ytterst ansvarig för ett barn. Därför finns vissa undantagsmöjligheter som gör det möjligt att fokusera mer på barnet oberoende av familjesituationen. En sådan är 15-årsregeln i 11 kap. 10 § SoL. När barnet har fyllt 15 år kan han eller hon själv motta en del insatser utan vårdnadshavarens aktivitet eller samtycke. Barnet kan själv söka insatser, vägra insatser, föra sin talan i handläggning hos socialnämnden och överklaga vissa beslut. Regeln grundas i vårdnadshavarens minskade roll i takt med barnets stigande ålder och mognad enligt föräldrabalken. Ju äldre barnet är, desto större inflytande bör han eller hon få på sitt eget liv. Det innebär att barnet får ett visst eget handlingsutrymme i sin kontakt med socialtjänsten. 15-årsregeln är ett stort avsteg från den annars gällande 18-årsgränsen för bestämmanderätt. Den är ett exempel på lagens avsteg från det generella och typiska, till det särskilda och atypiska. 15-åringar har i sin kontakt med socialtjänsten en egen relation till socialarbetaren, relativt oberoende av sina föräldrars. Denna relation ska likväl, på samma sätt som för de små barnen, utgå från lagens syften om social och ekonomisk trygghet, jämlikhet i levnadsvillkor, frivillighet, delaktighet och integritetsskydd.

[1] Härutöver finns ytterligare två typer av vårdnadsöverflyttningar: ändring i vårdnaden till särskild förordnad vårdnadshavare på grund av att vårdnadshavaren är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden med stöd av 6 kap. 8a § föräldrabalken respektive på grund av att barnets föräldrar är avlidna (6 kap. 9 § samma lag).

De särskilda insatserna i Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga

Ett väsentligt undantag till det delade ansvaret är möjligheterna att använda sig av befogenheter med stöd av lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU. Man kan benämna de åtgärder som kan ske med stöd av denna lag för tvångsåtgärder eller skyddsåtgärder. Vilket man använder beror främst på hur man ser på insatsen, som ett tvång eller som ett skydd. Här kan givetvis synsätten variera mellan de olika inblandade. Medan socialarbetaren främst ser en insats med stöd av LVU – t.ex. en familjehemsplacering för ett barn – som en skyddsåtgärd, är det mer troligt att vårdnadshavaren ser det som ett tvångsingripande. Lagen ger socialnämnden möjlighet att ingripa akut utan vårdnadshavarens uttryckliga samtycke och att ansöka om vård utan samtycke från vårdnadshavaren (och den unge om han eller hon fyllt 15 år) hos förvaltningsrätten (1 § andra stycket). För att vård ska kunna ske med stöd av lagen ska det antingen föreligga påtaglig risk för barnets hälsa eller utveckling på grund av förhållanden i hemmet eller på grund av den unges eget beteende (2 respektive 3 §§). Barnets bästa skall vara avgörande för alla beslut som fattas med stöd av lagen (1 §). Det innebär bland annat att barnets bästa kan vara styrande för vårdplanens utformande och genomförande, och att socialarbetaren inte behöver kompromissa med barnets vårdnadshavare i denna sak (Mattsson 2006).

Rättssäkerheten

Ett ingripande med stöd av LVU sker alltid utan medgivande från barnet (som fyllt 15 år) eller från hans eller hennes vårdnadshavare. I en rättsstat och välfärdsstat ska människor känna sig trygga som medborgare och de ska inte behöva utsättas för godtyckliga ingripanden eller beslut rörande deras person som strider mot deras vilja. Ett centralt begrepp för det sociala barnavårdsarbetet är därför *rättssäkerhet*. Den offentliga rätten, till vilken sociallagarna tillhör, brukar ofta betecknas skapa rättigheter respektive förpliktelser i förhållande till enskilda medborgare (Strömberg & Lundell 2011). Socialtjänstlagen anger till exempel en rätt till bistånd under vissa förutsättningar, medan LVU förpliktar föräldrar att lämna sina barn i samhällsvård i speciella situationer. Den som inte är nöjd med sina rättighetsanspråk respektive sina åligganden har ofta möjlighet att få beslutet omprövat eller överprövat. Den sociala lagstiftningen utgår alltså, på samma sätt som annan lagstiftning, i grunden från ett handlingskapabelt subjekt, med möjlighet att göra anspråk på de rättigheter som respektive lag anger och med skyldighet att följa de regler som finns. I systemet finns olika typer av förvaltningsrättsliga rättssäkerhetsgarantier under ärendehandläggningen hos myndighet. Det handlar om rätt till insyn och kommunicering av handlingar, rätt att få yttra sig och att få möjlighet att tillföra bevisning samt olika former av allmänna tillsynsskydd. Den enskilde kan utnyttja sina olika rättigheter under ärendehandläggningens gång, i den mån som han eller hon önskar. På detta sätt hålls det rättsliga maskineriet igång och ”smörjs” av såväl myndighetens som den enskildes insatser under beslutsprocessen. Den färdiga produkten är själva beslutet. Detta beslut innebär vanligen att en skyldighet eller en rättighet skapas för den enskilde, eller att en förpliktelse

respektive en förmån inte tillkommer honom eller henne på grund av bristande förutsättningar enligt lag. I vissa fall har den enskilde rätt att sätta igång en ny process i sådana fall där den önskade rättigheten inte uppkommit eller skyldigheten ansetts felaktig av den enskilde – nu i domstol – för att överpröva myndighetens beslut. Återigen skapas då utrymme för den enskilde att agera och möjliggöra en förbättrad position för sig. Systemet kan på sätt och vis grovt liknas vid en tennismatch, med spelare/motspelare, vissa givna regler och krav på kunskap om dessa för de inblandade, insyn under spelets gång och domare med mål att skapa rättvisa beslut. Det är emellertid värt att notera är att det här systemet, liksom matchomgången, i grunden utgår från att den enskilde har goda förutsättningar att ”driva sin sak”.

Rättssäkerheten för barn

När rättssystemet har att besluta om personer som inte ingår i gruppen handlingskapabla subjekt med möjlighet att föra sin talan inför myndighet och domstol blir det problematiskt. Den beslutssystematik och det processuella tillvägagångssätt som kort beskrivits ovan rubbas då lätt. Barn är exempel på en sådan persongrupp som inte utgör den vedertagne klienten eller parten. Dels har barn inte handlingskapacitet i rättslig mening, eftersom de sällan har egen bestämmanderätt över sin person. Vårdnadshavarens åsikter kan avvika från barnets eller myndighetens i fråga om den unges behov. Dels är barn inte endast subjekt, utan också objekt för andras omsorg och omvårdnad. Denna ”blandade” status innebär att barnets åsikter och vilja inte alltid anses vara ”rättsenliga” i den bemärkelsen att deras ord bör väga lika tungt som en vuxen persons. Uppfattningen i svensk lagstiftning är att barns åsikter visserligen skall beaktas vid beslut som rör dem, men att deras individuella bästa kan vara något annat.

Rättssystemets grundläggande struktur med handlingskapabla subjekt rubbas alltså på grund av problemet att förena systemet ovan med synen på barnet som atypiskt, innebärande krav på en ”atypisk gång” För att kompensera den här obalansen mellan barnet, vårdnadshavarna och myndigheten/domstolen finns särskilda rättsliga instrument i lagtexterna. I den sociala barnavårdslagstiftningen är detta regler om rätten att föra sin egen talan vid 15 års ålder, ställföreträdare för barn under denna ålder och bestämmelser om informationsskyldighet till barnet respektive yttranderätt för barnet (utöver förvaltningslagens och förvaltningsprocesslagens bestämmelser om kommunikation och partsinsyn). Dessa rättsliga instrument syftar till att tillgodose barnets rätt i den ordinarie beslutsordningen och att alltså att återskapa obalansen mellan typiska och atypiska parter.

Forskning visar att det är problematiskt att tillgodose barnets rätt vid myndighetshandläggning och i rättsprocesser som rör barn personligen. Det finns till exempel problem i form av bestämmelser som inte tillämpas i den omfattning och i den form som var tänkt. Exempelvis har det visat sig att barn inte får komma till tals i den utsträckning som lagtexten stadgar och att begreppet barnets bästa inte används på ett sätt som alltid värnar barnets rätt och individuella bästa (se t.ex. Mattsson 2002, Dahlstrand 2004, Nilsson 2007). En möjlig förklaring är svårigheten att faktiskt anpassa beslutsgången till det atypiska fallet i tillräcklig utsträckning. De traditionella mönstren för beslutsfattande som grundas på det handlingskapabla subjektet verkar alltjämt kvarstå. Här har de yrkesverk-

samma i den sociala barnavården en avgörande betydelse. Systemet bygger ju på att det är de vuxna som skall tillvarata barnets rätt och bästa; barnet har ofta mycket begränsade möjligheter att göra det själv.

Barnet som subjekt och aktör

Under senare år har barnets roll som subjekt och aktör blivit uppmärksammat i socialtjänstlagen och LVU. Det handlar i grunden om rätten att bli bemött på det sätt som målbestämmelserna i SoL anger, det vill säga med värdighet och respekt. Denna syn på barn kommer från barnkonventionen. Kunskap om och förståelse för *mänskliga rättigheter* är centralt för den sociala barnavården, oavsett om det rör arbete med barn, familjer eller andra grupper. Dels är det fråga om vikten av att hjälpa den enskilde att tillvarata sina grundläggande rättigheter, dels rör det vikten av att se till att man som företrädare för ett offentligt organ inte kränker den enskildes grundläggande rättigheter. Det dokument som särskilt formulerar barns mänskliga rättigheter är barnkonventionen. Konventionen innehåller både allmänna rättigheter (för alla barn) och särskilda rättigheter (för barn i särskilda situationer). Barnens rättighetslista spänner över ett brett fält, med allt från medborgerliga och politiska rättigheter till ekonomiska, sociala och kulturella sådana. Konventionen syftar till att synliggöra barns grundläggande rättigheter och uppmärksamma offentliga organ på skyldigheten att se till att dessa rättigheter och behov tillgodoses (Mattsson 2006). Sverige har förbundit sig att följa barnkonventionen.

I barnkonventionen tydliggörs vikten av respekt för barn som ett subjekt och bärare av en mängd rättigheter (Cantwell 1992). I barnkommitténs betänkande i samband med genomgången av den svenska rättens förenlighet med barnkonventionen uttrycks att ”barnkonventionen kan sägas utgöra vår tids samhälleliga barnperspektiv eftersom den uttrycker världssamfundets syn på barn och ungdomar” (SOU 1996:115, s. 38). Detta utvecklas vidare på följande sätt:

> Konventionens grundsyn; varje barns rätt att utan diskriminering få sina rättigheter respekterade, principen om barnets bästa, vikten av att lyssna till barnet och dess rätt till liv och utveckling, formar en hållning till barn på det internationella planet. Det krav barnkonventionen ställer på världens stater är att detta förhållningssätt, detta barnperspektiv, skall genomsyra alla beslut som rör barn.

Enligt barnkommittén är grundvalen för ett barnperspektiv alltså respekten för barnet som ett subjekt med fullt människovärde och rätt till integritet. Oavsett ekonomiska, sociala, religiösa eller andra förutsättningar har alla barn samma rätt att bli behandlad med respekt. Varje barn ska bli betraktat som en unik person och en individ med särskilda behov och intressen, det vill säga som ett *subjekt* (Mattsson 2006). Subjektet barn är knutet till barnets existens och inte till hans eller hennes handlingar. En stor del av barnets uppväxt innebär att vuxna utför handlingar mot barnet och fattar beslut å barnets vägnar. Här ingår också de yrkesverksamma inom den sociala barnavården genom sin uppgift att tillgodose att barn växer upp under trygga och goda förhållanden. Barnets roll som subjekt innebär ett förhållningssätt till barnet. Barnet är inte bara en mottagande individ utan alltså den som lagen och insatsen riktar sig till. Att betrakta barnet som ett subjekt innebär bland annat krav på att respektera barnets integritet.

Att betrakta barnet som subjekt innefattar också krav på att respektera barnet som en potentiell aktör. Ett aktörsperspektiv förutsätter någon form av möjlighet till deltagande (Stern 2004). Rätten till deltagande, det vill säga rätten att få vara *aktör*, för barn i beslut som berör dem personligen är klart uttryckt i artikel 12 i barnkonventionen. Detta är i linje med uppfattningen att barn i tidig ålder ska betraktas som subjekt med egna kunskaper och erfarenheter (jfr Qvortrup 1994; James, Jenks & Prout 1998). Med hänsyn till alla människors lika värde enligt såväl svensk grundlag som internationell reglering om mänskliga rättigheter bör barn ha lika stor rätt till rättssäkerhet och integritetsskydd som vuxna, även om formerna för hur det ska utformas kan få variera beroende av vad beslutet gäller och barnets ålder och mognad (Mattsson 2006). Barns deltagande kan alltså få se ut på annat sätt än vuxnas. Det kan vara både aktivt eller passivt, och kan alltså röra sig om allt från att föra sin egen talan till att få information om en händelse eller en valmöjlighet.

Såväl socialtjänstlagen som LVU innehåller idag bestämmelser som anger skyldighet att informera barnet kontinuerligt och att låta barnet få komma till tals under beslutsprocessen hos myndigheten respektive domstolen (3 kap. 5 § andra stycket och 1 § LVU). Barnets ålder och mognad får vägleda i fråga om graden av eventuell medbestämmanderätt. Bestämmelserna omfattar även verkställigheten av insatserna. En undersökning av innebörden av reglerna rörande ungas delaktighet i institutionsvård visar att dessa omfattar hela barnets vistelse, och alltså gäller såväl formella överklagbara beslut som ”vardagsnära” beslut (Mattsson 2008a). Samma sak gäller inom annan verksamhet som rör sociala insatser för barn och unga. Det är alltså inte bara inför de formella beslutsfattandena som barnen skall få information och möjlighet att få komma till tals, utan detta skall ske kontinuerligt i barnens vardag. Rätten att få information och rätten att komma till tals gäller dessutom oavsett ålder. Det är bara möjligheten att få påverka som skall få variera beroende av barnets ålder och mognad.

Det ökade kravet på barns aktörskap har visat sig vara problematiskt att förverkliga inom den sociala barnavården. Ett exempel är en studie av 33 kammarrättsdomar från 2001 - 2004 som behandlar LVU-vårdens innehåll och upphörande av vård för tonåringar på HVB-hem. Studien uppvisar en mycket skiftande rättstillämpning i fråga om synen på barn som subjekt och aktörer (Mattsson 2008b). I vissa fall behandlas och betraktas ungdomarna som subjekt och individer, i andra fall främst som objekt och en kategori. I en tidigare studie om hur ungdomars delaktighet i förvaltningsdomstolen påverkar deras rättsliga ställning och målets utgång visar det sig att det som ungdomarna uttrycker kan användas emot dem. En utförlig redogörelse över sin situation kunde i vissa fall få till konsekvens ett omhändertagandebeslut trots att den unge vanligen motsatte sig ett ingripande. Faktautlämnande om alkoholanvändning och gängtillhörighet samt känslouttryck av utsatthet och ensamhet blev exempelvis betydelsefull bevisning i omhändertagandemålet utan att den unge verkade förstå detta (Mattsson 2002).

Referenser

Cantwell, Nigel, The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child. I: Detrick, Sharon (ed.) *The United Nations Convention on the Rights of the Child. A Guide to the "Travaux Préparatoires"* 1992

Dahlstrand, Lotta, *Barns deltagande i familjerättsliga processer*, Juridiska fakulteten, Uppsala universitet 2004

James, Allison, Jenks, Chris & Prout, Alan, *Theorizing Childhood*, Polity Press 1998

Key, Ellen, (1900/1911) *Barnets århundrade*, Albert Bonniers Förlag 1998

Mattsson, Titti, *Rätten till familj inom barn- och ungdomsvården*, Liber 2010

Mattsson, Titti, *Ungas delaktighet. Exemplet institutionsvård*, SiS Forskningsrapport 2, 2008 (2008a)

Mattsson, Titti, Rättighetssubjekt eller omsorgsobjekt – hand i hand eller stick i stäv? Exemplet barn i institutionsvård. In *Retfaerd* Issue 31/2008, pp. 58-80 (2008b)

Mattsson, Titti, *Barnet som subjekt och aktör. En rättslig studie om barn i familjehem,* Iustus förlag 2006

Mattsson, Titti, *Barnet och rättsprocessen – Rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi vid beslut om tvångsvård,* Juristförlaget in Lund 2002

Nilsson, Eva, *Barn i rättens gränsland. Om barnperspektiv vid prövning av uppehållstillstånd*, Iustus förlag 2007

Norström, Carl & Thunved, Anders, *Nya sociallagarna med kommentarer, lagar och förordningar som de lyder den 1 januari 2010*, 23:e uppl., Norstedts juridik 2010

SOU 1996:115 Barnkonventionen och utlänningslagen

SOU 2009:68 Lag om stöd och skydd för barn och unga, LBU

Singer, Anna, *Föräldraskap i rättslig belysning*, Iustus 2000

Stern, Rebecca, Tankar kring Barnkonventionens artikel 12. I Hollander, Anna, Nygren, Rolf, Olsen, Lena (red.) *Barn och rätt: bidrag från forskarkollegor tillägnade Åke Saldéen*, Iustus förlag 2004

Strömberg, Håkan & Lundell, Bengt, *Speciell förvaltningsrätt*, 18:e uppl., Liber 2010

Qvortrup, Jens, Childhood Matters. An Introduction, I: Qvortrup, J., Bardy, M., Sgritta, G: & Wintersberger, H. (eds.) *Childhood Matters. Social Theory, practice and politics*. European Centre Vienna 199

Kapitel 2. Barnperspektivet och barns delaktighet

av Bodil Rasmusson

Inledning

Det är nu lite mer än 20 år sedan Förenta Nationerna 1989 antog konventionen om barnets rättigheter, som i sin tur ratificerades av Sveriges riksdag 1990. Det ger anledning att blicka tillbaka och reflektera över om barnkonventionen haft någon betydelse för barn i den sociala barnavården. Syftet med detta kapitel är belysa innebörden i begreppen barnperspektiv och barns delaktighet med tonvikt på erfarenheterna från några nationella satsningar som illustrerar den utveckling som ägt rum under de senaste åren. Samtal och möten med barn i socialt arbete aktualiserar ett flertal dilemman såsom barns behov kontra föräldrars rätt, barnets ställning som individ med egna rättigheter och som del i en familj samt barns lojalitet med sina föräldrar och rädsla för att berätta om svåra förhållanden. Häri inryms juridiska aspekter, utvecklingspsykologiska frågeställningar, normer, värderingar och moral. Utredningar och insatser måste genomföras både med och för barn och handlar om att tillgodose både behov och rättigheter.

Barnperspektiv, barndom och barns rättigheter

Under de senaste 10–15 åren har det skrivits mycket om begreppet barnperspektiv och återkommande publiceras vetenskapliga artiklar, där begreppet blir föremål för utveckling och omtolkning (se t.ex. Halldén 2003, Qvarsell 2001). En tolkning är att utgå från omvärldens eller samhällets barnperspektiv dvs. vår samlade kunskap om barn, den kunskap man som vuxen kan använda sig av, när man vill försöka tänka och handla utifrån ett barnperspektiv. Det inkluderar att ta hänsyn till sammanhanget och vara medveten om att barnperspektivet är kopplat till tidpunkt i historien och plats i världen. Samhällets barnperspektiv kommer t.ex. till uttryck i lagstiftningen, statens offentliga utredningar, regeringens barnpolitik och i FN:s barnkonvention (Andersson & Rasmusson 2006). Den norske barnforskaren Per Olav Tiller (1991) var den förste som definierade begreppet barns perspektiv med utgångspunkt i barnet: Det är vad barnen ser, hör, upplever och känner, som är deras verklighet Vi kan vidare göra en åtskillnad mellan barns eget perspektiv och ett generellt barnperspektiv som handlar om vuxnas perspektiv på barn, utifrån deras olika positioner och relationer till barn (Rasmusson 1994). Vuxna har ansvar för att tillvarata barns villkor, verka för barns bästa och uppmärksamma konsekvenser för barn av olika beslut. Det handlar således inte bara om att lyssna på barn och dokumentera deras utsagor. Att ta reda på vad barn känner, upplever och vill måste få konsekvenser för vuxnas ställningstaganden och åtgärder med utgångspunkt i barns behov och barns bästa (SOU 1997:116).

Mänskliga rättigheter är en självklar del i värdegrunden för socialt arbete, dess teorier, etik och praktik. I engelskspråkig litteratur benämns socialt arbete med ett talande uttryck "human rights profession" (Ife 2001). Solidaritet med svaga grupper, människors lika värde, rätten till liv, självständighet och frihet, delaktighet och inflytande är, enligt såväl internationella deklarationer och konventioner som svensk lag, de principer som ska vara vägledande i allt socialt arbete. Med barnkonventionen har socialarbetare fått ett viktigt redskap som stöd i det svåra och angelägna arbetet med social barnavård. Barnkonventionen kan läsas och överblickas på flera olika sätt. Det vanligaste är att utgå från de fyra grundprinciperna; artikel 2 – barnets rätt till likvärdiga villkor, 3 – barnets bästa, 6 – barnets rätt till liv och utveckling och 12 – barnets rätt att komma till tals. De tre P:na, *Provision* – tillgodoseende av basbehov, *Protection* – skydd, *Participation* – delaktighet, utgör ytterligare en indelningsgrund som bidrar till att förstå Barnkonventionens innehåll i sin helhet. Dessa olika indelningsgrunder bidrar till olika sätt att belysa och förstå konventionen i sin helhet (Verhellen 2000, Rasmusson 2003).

Barndomssociologerna (bl.a. Qvortrup 1994; James & Prout 1997) har formulerat en barnsyn, som även återfinns i barnkonventionen och som innebär att barn betraktas som aktiva subjekt i konstruktionen och utformningen av sina egna sociala liv. De är inte bara passiva objekt eller offer för sociala strukturer eller processer. Barn är kunskapsbärare och ”meaning-makers” (Verhellen 2000). Mona Sandbaeck (2004) konstaterar att synen på barn som aktörer i enlighet med barndomssociologin inte är någon trollformel som ändrar allt. Hon konstaterar också att barndomssociologin intresserat sig för normalbarndomen och inte för utsatta barns specifika förhållanden. Ändå tycks vi ta för givet att strävan efter delaktighet är något gott i sig.

Ingrid Runeson (2002), sjuksköterska som forskat om barns delaktighet i sjukvården, erinrar om att ett barn kan uppträda moget för sin ålder i en situation och omoget i en annan. Hon är kritisk till att begreppen mognad, kapacitet och kompetens används som om de vore utbytbara. Kompetens kan placeras längs ett kontinuum – från full kompetens i relation till en given uppgift vid ett särskilt tillfälle till total oförmåga vid ett annat tillfälle. Det betyder att det är viktigt att tänka både i termer av specifik och generell kompetens.

Den engelska barnforskaren Garison Lansdown (2005) har på uppdrag av UNICEF ägnat en 50-sidig rapport enbart åt att utreda innebörden i artikel 5 i barnkonventionen, en artikel som handlar om föräldrarnas eller andra vuxnas ledning.

> Konventionsstaterna skall respektera det ansvar och de rättigheter och skyldigheter som tillkommer föräldrar eller där så är tillämpligt, medlemmar av den utvidgande familjen eller gemenskapen enligt lokal sedvänja, vårdnadshavare eller andra personer som har lagligt ansvar för barnet, att på ett sätt som står i överensstämmelse med den fortlöpande utvecklingen av barnets förmåga ge lämplig ledning och råd då barnet utövar de rättigheter som erkänns i denna konvention.

Lansdown använder uttrycket ”evolving capacities” och utvecklar innebörden i detta ur en mängd olika aspekter. Det handlar om hur barnet utvecklar sin kompetens under livsloppet och hur barnet behöver skydd och möjlighet till delaktighet i olika sammanhang. Barns ”evolving capacities” behöver förstås och undersökas utifrån tre begreppsramar:

- Som ett begrepp för utveckling, där barns utveckling, kompetens och spirande personliga autonomi främjas genom förverkligandet av barnkonventionen.
- Som ett begrepp för ”participation” och ”empowerment” som betonar barnets rätt till respekt för sin förmåga och vuxnas ansvar att ge barnet möjlighet att utöva sina rättigheter i överensstämmelse med deras ålder och mognad.
- Som ett begrepp för ”protection”, som erkänner barns rätt till skydd mot att utsättas för faror, att slippa ta alltför stort ansvar med hänsyn till deras ålder och mognad.

Efter dessa glimtar från forskningen går jag vidare med fokus på praktiken och frågan om vad vi vet om barns egen syn på sina möjligheter att komma till tals i socialtjänsten.

Exempel från praktiken

Tre stora nationella satsningar – Barns behov i centrum (BBIC), nationellt stöd för kunskapsutveckling i socialtjänsten (KUBAS) och barnahus, som genomförts av Socialstyrelsen under senare år, har här valts som exempel för att illustrera den utveckling som ägt rum under de senaste åren. De har valts därför att de gett möjligheter att studera Barnkonventionens betydelse och utrymmet för barns delaktighet och medbestämmande i det sociala arbetets praktik. Ett annat skäl är att jag själv varit involverad som forskare i alla tre. Allra först ges en kort presentation.

Målet med BBIC är att skapa ett enhetligt system för handläggning och dokumentation i den sociala barnavården. Ett av de viktigaste syftena är att stärka barnets ställning i enlighet med barnkonventionen och 1 kap. 2 § samt 3 kap. 5 § socialtjänstlagen. Efter en lång försöksperiod pågår sedan ett par år tillbaka implementering av BBIC i de flesta av landets kommuner (www.socialstyrelsen.se). BBIC tillhandahåller ett dokumentationssystem som ska hjälpa socialarbetarna att inhämta information, planera och följa upp barn i den sociala barnavården på ett systematiskt sätt (Socialstyrelsen 2007).

Socialstyrelsen genomförde 2001 – 2004, utifrån ett regeringsuppdrag, ett nationellt program med syfte att stödja kunskapsutvecklingen inom socialtjänsten – KUBAS. Syftet med programmet var att skapa och förstärka strukturer för systematisk kunskapsuppbyggnad och effektiv kunskapsspridning inom olika områden av högre utbildning, forskning och praktik. Etiska frågor, brukarinflytande och brukarperspektiv var två av de områden som fokuserades. Socialhögskolan vid Lunds universitet och Helsingborgs stad samarbetade under tre år i ett av de s.k. fullskaleförsök som genomfördes inom ramen för satsningen (Tops & Sunesson 2006).

Under perioden 2006 – 2007 genomfördes ett nationellt försök med s.k. barnahus. Åklagarmyndigheten, Rikspolisstyrelsen, Rättsmedicinalverket och Socialstyrelsen hade regeringens uppdrag att genomföra försöket, som innefattade samverkan mellan myndigheter under ett gemensamt tak vid utredningar kring barn som misstänks vara utsatta för allvarliga brott. Försöket genomfördes på sju orter i landet och utvärderades av forskare vid rättssociologiska enheten och socialhögskolan, Lunds universitet. Ett av utvärde-

ringens mål var att klarlägga om barnets rättigheter och tillvaratagande av barnets bästa stärkts genom att myndigheterna samverkar i barnahusen (Åström & Rejmer 2008).

BBIC och barn i samhällsvård

BBIC anvisar en särskild metod, hämtad från England, för uppföljningen av placerade barn i form av s.k. uppföljningsmöten. I dessa möten träffas barnet, socialsekreteraren och viktiga personer i barnets nätverk. Mötet leds av en oberoende ordförande. Som underlag för mötet finns dokumentation som upprättats i särskilda formulär för planering och uppföljning.

Under BBIC:s försöksperiod genomfördes en utvärdering av utvärderingsmöten[2] i tre av de dåvarande försökskommunerna. Utvärderingen innefattade dokumentanalys av BBICformulär, intervjuer med barn, socialsekreterare och oberoende ordföranden. Syftet var att undersöka ramar och utrymmen för samt barns upplevelser av medbestämmande i planering, beslutsprocesser och uppföljning av insatser. Intervjuer genomfördes med 11 barn i åldern 8 till 18 år (Rasmusson et al. 2004).

Utvärderarna konstaterar att det, såväl i lagstiftningen som i barnkonventionen, finns ett inbyggt spänningsförhållande mellan barns rätt till skydd och omsorg och rätten till delaktighet. Barns rätt att komma till tals är en målsättning som måste ges olika innebörder i olika situationer och förverkligas på olika sätt. Barnets ålder, mognad, tidigare erfarenheter och aktuell situation måste alltid beaktas. Förhållandena var t.ex. radikalt olika för 17-årigen som bodde på en låst institution och 11-årigen som sedan länge bodde i ett tryggt släktinghem.

De intervjuade barnen hade mycket varierande upplevelser och erfarenheter av de förberedelser som gjorts inför utvärderingsmötena och av det som hänt i mötena. Ett par var mycket positiva, några hade blandade erfarenheter och ett par var mycket negativa. Alla barn, som uttalade sig i frågan, var i huvudsak positiva till formen med utvärderingsmöten och den oberoende ordförandens roll. Barnen uppskattade när de blev väl förberedda genom tydliga beskrivningar av syftet med formulären och uppföljningsmötena. De tyckte det var bra med en oberoende ordförande som bidrog till att hålla ordning, fördela ordet och gå vidare i dagordningen när diskussionerna blev alltför känsloladdade. Förståelse för sammanhanget framstod som en grundläggande förutsättning för att barnen skulle känna sig delaktiga. Några av de intervjuade barnen kände sig bekväma med sin roll som mötets huvudperson. Andra upplevde känslor av underläge och frustration utifrån sin egen osäkerhet, känsloladdade relationer eller bristande stöd eller respekt från de vuxna. De intervjuade barnen hade i många fall upplevt svåra separationer och de hade ofta fått ta ett större ansvar än barn i allmänhet. De var inte alltid så vana vid att tillfrågas om sina synpunkter och upplevelser och hade sällan möjligheter att delta i demokratiska sammanhang. Barnens motiv för att vara med på mötena varierade – för att lyssna, för att framföra egna önskemål eller få svar på viktiga frågor. Så här uttryckte sig en 8-årig pojke: "Det är bra med såna möten för barn. För då får de höra lite mer - att

[2] Under försöksperioden benämndes mötena utvärderingsmöten, men kallas nu uppföljningsmöten.

de ska flytta hem." Och en tonårsflicka: "Det här utvärderingsmötet var bra i och med att det blev bestämt saker. Så har det aldrig blivit förr /…/. Annars blir det bara tjabb." Det kunde emellertid också handla om att gå på mötena för att de vuxna ville det. I intervjuerna framkom olika uttryck för maktlöshet i relation till de vuxna så som framgår i följande citat från intervju med en 12-årig flicka:

> Alltså jag tror att det är svårt. Det blir liksom för många vuxna. Jag blir liksom ett litet barn där. Det blir liksom bara "ja men lilla du, du ska bara hålla tyst, det här är bäst för henne". Så tror de liksom att de talar för mig. Det är många som försöker bry sig och tror att de hjälper. Men det gör de ju inte. Det är liksom lättare för dom vuxna, för dom känner ju varandra, de liksom gaddar ihop sig. Jag tror inte att de vet om att de gör det. Det bara är någonting jag känner. Alltså de försöker rikta sig mot en och sen blir det bara att de går ihop. Det beror på deras okunnighet. Dom tror att dom vet allting och så kommer dom där och bestämmer hur det ska va. Så sitter de där, värsta klungan mot en. Dom vet ingenting om mitt liv. Jag blir arg när de tror att de vet och förstår, fast dom inte vet ett skit om mig. De tror att de vet mitt bästa, men de vet inte mitt bästa, för det är inte deras liv. Så hur ska de kunna veta vad som är bäst för mig när de inte är mig. De lyssnar på vad de vill höra, om man säger så. De försöker så mycket och de vet inte vad de försöker göra, det blir liksom bara fel (Rasmusson et.al. 2004, s. 73).

Planerings- och uppföljningsprocesser, som präglas av tydlighet och goda samarbetsrelationer, kan förmodas bidra till ett barns livssituation på ett positivt sätt, medan processer präglade av otydlighet, missar i planeringen och konfliktladdade möten kan ge effekter i negativ riktning. Samtidigt är det svårt att veta vilka konsekvenserna blir för enskilda barn. Det är fråga om dynamiska skeenden där varje barns upplevelser är unika och där olika risk- och skyddsfaktorer samspelar. När mötena återkommer kan upplevelserna för samma barn variera från ett möte till ett annat beroende på den aktuella situationen och stämningen. Det kan också vara så att ett och samma möte kan vara lyckat i vissa avseenden och misslyckat i andra. Barn kan ha något viktigt att lära av demokratiska beslutsprocesser och samspel mellan människor, även av det som är utmanande och svårt. Goda förutsättningar för sådant lärande kan skapas om det finns lyhörda vuxna som kan lotsa barnen genom olika svårigheter och konflikter, och som på ett klokt sätt kan förvalta de möjligheter som formen med uppföljningsmöten inrymmer.

Intervjuerna med barnen gav inblickar i sådant som var väsentligt ur deras perspektiv och de gav anledning att fundera över betydelserna i begreppen delaktighet och medbestämmande ur flera olika synvinklar. Trots vuxnas goda ambitioner kan till synes små detaljer som de missat eller förbisett, påverka barnets inställning till och vilja att medverka i mötena. Metoden ställer stora krav på vuxnas lyhördhet inför barns känslor och sätt att uttrycka sina intressen i olika skeden av den process som planering och uppföljning består av. Vuxnas noggrannhet, vaksamhet och respekt för barnen är av avgörande betydelse för om syftet med att stärka barns ställning ska kunna få gensvar i praktiken.

Studier av dokumentation, som gjorts enligt Socialstyrelsens rekommendationer i de anvisade formulären, visade att barns utsagor inte fanns dokumenterade i den utsträckning som förväntats. Barnen framställdes i vissa fall som subjekt och i andra fall som objekt. När de framställdes som subjekt återgavs deras utsagor i form av refererat av

barnets utsagor eller genom direktcitat. När de framställdes som objekt dominerades texten av de vuxnas beskrivningar och bedömningar.

> *Exempel på subjektsyn (i formulär för utvärdering av insatser):*
> Barif säger att han helst vill klara sig själv. Han har svårt för att be om hjälp. Han litar inte på vuxna. Han klarar av fysisk kontakt men är samtidigt lättstörd. Det är bättre än innan, men han tycker inte att det går fort nog (s. 55).

> *Exempel på objektsyn (i formulär för utvärdering av insatser):*
> Mål för skolgången: Johanna ska genomgå gymnasiet med godkända betyg. Delmål: Göra det som krävs för att omvandla IG till G i två ämnen. Resultat: Familjehemmet har försökt hjälpa henne att göra klart under vårterminen, men det lyckades inte. Sammanfattning: Hur ska familjehemmet och skolan ha kontakt för att förebygga risk för IG? (s. 55).

Slutsatsen av utvärderingen blev, trots att vissa brister konstaterats, att de ramar och utrymmen som skapats för barns delaktighet och medbestämmande genom BBIC ger förutsättningar för att stärka barns ställning i enlighet med barnkonventionen och socialtjänstlagen. Barn konsulteras, får komma till tals och kan i bästa fall utöva visst inflytande i planerings- och beslutsprocesser som rör dem själva. De involverades i olika slags frågor och beslut. Det kunde handla om *vardagsbeslut* t.ex. fickpengar eller val av fritidsaktiviteter, *viktiga beslut* som t.ex. byte av skola eller *livsavgörande beslut* som t.ex. tidpunkt för utflyttning från familjehemmet.

Barns delaktighet i barnavårdsutredningar

I det forskningsprojekt som genomfördes inom ramen för KUBAS i Helsingborg var utgångspunkten ett gemensamt intresse hos forskare och praktiker, nämligen att ytterligare fördjupa kunskapen om innebörden i barns delaktighet och medbestämmande. Vi valde mot denna bakgrund att koncentrera oss på socialtjänstens barnutredningar. Praktikerna var upptagna av frågor om hur de skulle kunna omsätta barnkonventionens, socialtjänstlagens och BBIC:s värdegrund om delaktighet i praktiken. BBIC anvisade metoder för att involvera barn i uppföljning av insatser, men beträffande utredningarna saknades tydliga metodanvisningar. Frågan var vilket utrymme som kan skapas för barns delaktighet i relation till de yttre ramar som styr socialtjänstens arbete – lagstiftning, politisk styrning, organisation och formella procedurer. Genom tre ingående fallstudier, i nära samarbete mellan forskare och praktiker, studerades socialsekreterarnas strategier för att involvera barn och föräldrar och dilemman som kan uppstå. Studierna gav kunskap utifrån de närmast berördas perspektiv (barn, föräldrar och socialsekreterare) och gav vissa förklaringar till de negativa resultat som redovisats i länsstyrelsernas tillsynsrapporter. Vid första anblicken kan de motiv som anges för barns delaktighet te sig självklara och enkla att omsätta i praktiken – t.ex. att delaktighet stärker barns självkänsla, det blir bättre beslut om barn får komma till tals och att servicen förbättras (Sinclair 2005). Detsamma gäller praktiska råd, som hänvisar till vikten att informera, vara tydlig och visa respekt. Studierna visade emellertid på en mängd problem och dilemman som kan uppstå när detta ska förverkligas. Att tillgodose barns rätt att bidra med sina perspektiv och erfarenheter handlar i dessa sammanhang om att skapa utrymmen och ta tillvara möjligheter i ett

komplext sammanhang. Delaktighet är inte något som kan urskiljas som en särskild beståndsdel i det sociala arbetet. Det finns invävt i alla relationer och måste alltid förstås i relation till den kontext som präglar den sociala barnavården. Föräldrar och barn söker sig ofta inte frivilligt till socialtjänsten och det går inte att bortse från att verksamheten handlar om myndighetsutövning, där socialtjänsten har möjlighet att tillgripa tvångsåtgärder.

Av intervjuerna med socialsekreterarna framgick att de pendlade i sitt förhållningssätt till barns rätt till skydd och till delaktighet. Ett exempel var fallet med en 8-årig pojke där de båda socialsekreterarna vinnlade sig om att skapa en bra relation till pojken. De träffade honom vid flera tillfällen i olika miljöer och samtalade med honom med stöd av olika hjälpmedel för att underlätta kommunikationen på hans nivå. De var konsekventa i sitt tillvägagångssätt fram till utredningens slutfas då pojken uteslöts från de samtal som fördes mellan de vuxna om val av insats och bedömningar av hans bästa. Att inte involvera barnet i beslutsfasen kan ses som ett uttryck för vuxnas sätt att vilja skydda barnet från att ta ansvar för ett beslut som är de vuxnas angelägenhet. Beslutet blev att en kontaktperson skulle tillsättas för att ge pojken stöd i att hitta bra fritidsaktiviteter. Det var en insats som var riktad till pojken och de frågor som inställer sig är: borde Alex ha getts utrymme för att säga nej till att ta emot en kontaktperson? När har ett barn tillräcklig mognad för att delta i och ta ställning till en insats från socialtjänsten? Detta kvarstod som öppna frågor och etiska dilemman. Barn ska erbjudas att medverka men får inte pressas till att ta beslut, barn ska bemötas med respekt och tilltro till deras kompetens samtidigt som de inte får åläggas alltför stort ansvar för sådant som det är vuxnas ansvar att lösa (Andersson 2000).

Dilemman uppstod även i ett annat av de utvalda fallen där socialsekreterarna mötte en familj som flera gånger tidigare varit föremål för socialtjänstens utredningar. Pappan var konsekvent negativ och aggressiv medan mamman pendlade mellan att vara mycket hjälpsökande och avståndstagande till all form av hjälp och inblandning i familjens angelägenheter. De två tonårsbarnen visade olika tecken på att fara illa men det var mycket svårt för socialsekreterarna att komma åt att samtala enskilt med barnen. Några samtal kom till stånd sedan motsatte sig föräldrarna definitivt att socialsekreterarna fortsatte kontakterna med barnen. En av socialsekreterarna upplevde de dilemman de ställdes inför på följande sätt:

> Ja det är faktiskt ett jättesvårt ärende, just för att det var liksom öppna, stäng, öppna, stäng och det här att man som socialarbetare försöker hitta ingångsvägar för att kunna nå, för att kunna skapa en kommunikation och relation. Men här var det känslomässigt jättejobbigt. Jag kommer inte ihåg var någonstans vi var i utredningen, där man kände bara att, åh ska man ge upp det här?

En möjlighet, som socialsekreterarna reflekterade över, var att hjälpa barnen att hitta egna kanaler till någon att prata med utanför familjen. Socialsekreterarna hoppades att barnen hade fått erfarenheter av att det funnits någon som velat lyssna på dem. Pappans inställning, som framgår av följande citat, visar på den klyfta som fanns mellan socialsekreterarna och pappan: "Det stöd de erbjuder är lika med noll. Jag har inget förtroende för dom överhuvudtaget." Socialtjänstens slutliga bedömning blev att det inte fanns skäl att

ingripa med stöd av LVU samtidigt som det konstaterades att barnen hade viktiga behov som inte blev tillgodosedda. Fallet aktualiserade frågan om var gränsen går för tvångsåtgärder. När föräldrarna inte vill samarbeta får socialtjänsten inte heller tillgång till barnens upplevelser och beskrivningar av sin situation.

Utredningar rörande barn som misstänks vara utsatta för allvarliga brott

Barn som utsatts för allvarliga brott måste oftast medverka i flera olika slags utredningar – genom polisen, socialtjänsten, sjukvården och barnpsykiatrin. Var och en av de professionella aktörerna möter barnen utifrån sin uppfattning om innebörden i begreppet barnperspektiv och barnets bästa. Myndigheterna har dubbla uppdrag – att tillgodose kraven på rättslig prövning samtidigt med utredningar och insatser som syftar till att stödja barn och föräldrar att lösa konflikter och andra problem (Åström & Rejmer 2008). Utvärderingen av det nationella försöket med barnahus visade att polisanmälan och besök på barnahusen initierades på olika sätt, antingen genom barnen själva, av en förälder eller annan vuxen (Rasmusson 2008). I de fall där barnen själva tog initiativ och vågade berätta intog de inledningsvis rollen som informanter och aktörer (Dahlstrand 2004). Utrymme fanns för deras eget agerande. De fick i en mening möjlighet att komma till tals enligt barnkonventionen och socialtjänstlagen. Samtidigt måste de inordna sig i de förutsättningar som skapats av vuxna. De var på så sätt både subjekt och objekt. I andra fall var barnen enbart objekt, helt beroende av vuxnas uppmärksamhet samt förmåga och vilja att agera utifrån misstankar om våld och övergrepp. Detta gällde i första hand för de minsta barnen.

Miljön i barnahusen är barnvänlig, poliserna kommer dit civilklädda och förhörsrummen skiljer sig radikalt från motsvarande utrymmen på polishusen, vilket uppskattas av både barn och föräldrar. Ett polisförhör måste emellertid genomföras med utgångspunkt i att barnets utsagor ska kunna användas som vittnesmål i rätten. Åklagare, psykolog, socialarbetare och läkare finns representerade i olika konstellationer och följer förhöret i ett s.k. medhörningsrum. Polisen kan genom en hörsnäcka få instruktioner från åklagaren om vilka frågor som ska ställas i förhöret som också videofilmas. Forskarens intervjuer med barn visade att de som var över 10 år förstod vad ett polisförhör är och hur de förväntades uppträda där. Frågorna som ställts i förhören har ibland av olika skäl upplevts som svåra att svara på, men det framkommer från ett par av intervjuerna att de fått veta av poliserna att de inte måste kunna svara på alla frågor.

> Dom sa att om du inte kan svara på frågan så kan du bara säg ”jag vet inte”. Och det var ganska skönt att dom sa så. Man fick intrycket att dom trodde på en och det var jätteskönt . Med folk som tror på en. Jag vill inte ha liksom dom som ställer typ skeptiska frågor som visar att dom inte riktigt tror på en.

De yngsta barnen verkade däremot ha svårare att förstå innebörden i och konsekvenserna av ett polisförhör så som det framgår av följande citat från intervju med en 8-årig pojke: ”Det var saker som jag nästan inte fattade. Dom ska säga saker som dom tror att barn fattar och dom tror barn kan förstå deras frågor”. Några barn beskrev att de upplevde det

obehagligt att förhöret videofilmades, vilket framgår av följande citat: ”Det kändes stressigt och jobbigt. Jag ville inte att dom skulle tjuvkolla på mig.”

Information visade sig vara ett centralt och viktigt tema i intervjuerna med både barn och föräldrar. Det förekom positiva exempel på hur personalen på barnahusen eller andra myndighetspersoner gett bra och tydlig information om det fortsatta händelseförloppet efter polisanmälan och förhör liksom information om orsakerna i de fall förundersökningar lagts ner. Men det fanns också exempel på hur de professionella brustit i att informera på ett begripligt sätt.

Av intervjuerna framgår emellertid att barnen fått ett positivt och vänligt bemötande från personalen på barnahusen.

> Hon jag pratade med, öppnade dörren och det var bara hon där. Hon visade runt och visade alla rum. Och så berättade hon vad dom gjorde i alla rum. Och så frågade hon om vi ville ha något att dricka, och så fick vi juice och mamma fick kaffe, tror jag. Och så fick vi pepparkakor.

De som arbetar på barnahusen beskrivs, oberoende av kontaktens varaktighet, genomgående som ”jättesnälla” och ”trevliga”.

En tonårsflicka jämför personalen på barnahus med socialsekreterare inom socialtjänsten, som hon haft kontakt med och menar att det är ”annorlunda människor här (på barnahuset) på ett sätt. I mina ögon har dom bättre kunskaper att lyssna och sånt där.”

Även polisernas bemötande, både i de förhör som ägt rum på barnahus och de som ägt rum på polisstation, beskrivs uteslutande i positiva ordalag. Barnen har uppskattat att poliserna inte haft uniform och flera berättar att de upplevde förhören i huvudsak positivt: ”Dom hade ju inte uniformer och sånt, det var ju bara som att sitta och prata med nån och det kändes skönt att prata om det då.”

Att hitta former för att informera och involvera föräldrarna i en utredning och behandling, är en känslig och svår uppgift för personalen i barnahusen, särskilt om båda eller en av föräldrarna är misstänkt förövare. En mamma uttryckte sig så här om behovet av att få tillgång till krisbearbetning.

> Ja, det vet jag ju att jag var misstänkt, jag har ju varit med om förhör och så, det är ju liksom.. Men däremot tycker jag att dom kunde ha kallat mig också. Jag tycker inte man ska stängas ute, som i det här fallet har man stängt mig ute fullständigt. Har man ringt så har man liksom nej, utredningen är öppnad, ja du får vänta. Men vänta är ingenting man kan då. Dom är säkert medvetna om att man i såna här situationer mår riktigt dåligt. Men att hur dåligt man mår det tror jag inte dom är medvetna om. Det här att man blir helt avstängd är så grymt. Liksom du vet ingenting. Det enda du kan göra är att gå fram och tillbaka hemma och försöka fungera som människa under tiden. Jag tycker att dom kan se till att man får nån slags krisbearbetning.

De familjer som fått tillgång till stöd var mycket positiva till detta. Intressanta synpunkter framkom emellertid på barnahusens och olika myndigheters roll i förhållande till barn respektive föräldrar. Insatserna sätter barnet i centrum, vilket föräldrarna var positiva till och hade förståelse för. Samtidigt uttryckte de stort behov av att själva bli sedda som individer med egna behov av stöd, vägledning och krisbehandling. De kände sig emellertid osäkra på om t.ex. barnpsykiatrin hade som uppgift att stödja även föräldrarna och inte

bara barnet. Dessa erfarenheter återspeglar de spänningsförhållanden som kan uppstå när myndigheterna måste försöka beakta flera olika perspektiv samtidigt – barnets, föräldrarnas och familjens (Rasmusson 2008).

Avslutning

Synen på barn som aktiva subjekt innebär att barn ses som aktörer med egna rättigheter, även om det också är viktigt att komma ihåg att de är, och måste få vara, del av en familj. Barn är beroende av vuxnas stöd och vägledning för att kunna utöva sina rättigheter. Att lyssna på vad barn själva har att säga är av grundläggande betydelse. Robbie Gilligan (2002) anger ideologiska och legala skäl för att lyssna på och ge röst åt barn i familjehem, men bidrar även med ytterligare motiv:

- Pragmatiska skäl: om barn blir lyssnade på och får sina synpunkter genuint beaktade blir planer bättre och mera hållbara.
- Terapeutiska skäl: om barn involveras i att påverka sitt eget öde underlättar det deras återhämtning från svårigheter, ökar självkänslan och den egna kompetensen.
- Etiska skäl: delaktighet reducerar maktobalansen mellan barn och vuxna och negativa följder därav.
- Filosofiska skäl: om man värdesätter barns välfärd och intressen måste man också värdesätta deras synpunkter och röst.

Det är en viktig uppgift i socialt arbete att väga in barns perspektiv i sitt arbete utan att för den skull tilldela barnen större ansvar för sin livssituation. Temat berör i hög grad attityder, värderingar, etik och moral, där socialarbetarens egna förhållningssätt behöver medvetandegöras och artikuleras, där strategier behöver prövas och omprövas och dilemman behöver lyftas fram och analyseras. Vuxnas motiv för att involvera barn kan handla både om anpassning, fostran, lärande och om frigörelse. Utgångspunkten finns såväl ur ett objekts- som ett aktörsperspektiv. Det handlar både om det enskilda barnets rätt och om barn i kollektiv bemärkelse. Det är viktigt att komma ihåg att barn inte är någon homogen grupp. Barn har olika förutsättningar och behov beroende på kön, ålder, kulturell och etnisk bakgrund, socioekonomiska förhållanden och eventuella funktionshinder. Det finns skäl att erinra om det ofta ofrånkomliga auktoritetsförhållandet mellan barn och vuxna. Delaktighet innebär inte automatiskt inflytande, utan makt och maktresurser har betydelse.

Betydelsen för barn att vara delaktiga kan förstås ur flera olika synvinklar. Delaktighet kan förstås som en mänsklig rättighet, som en etisk princip och värdegrund i socialt arbete, som ett mänskligt behov (SOU 1986:20) och som en välfärdsindikator (SOU 2001:55). Delaktighet och medbestämmande varierar med nödvändighet för barn i olika åldrar med varierande individuella erfarenheter, självförtroende och tillit till vuxna. Andra faktorer, som påverkar utrymmet för barns delaktighet handlar om sådant som kan hänföras till föräldrarnas motivation, förmåga, självinsikt och förtroende för socialtjänsten eller sådant som kan hänföras till socialsekreterarens kompetens, syn på barn och etiska medvetenhet. Lagstiftningen är således endast en del av alla de faktorer som bestämmer

utrymmet för barns möjligheter till delaktighet och medbestämmande. Delaktighet och medbestämmande kan förstås på olika nivåer i olika situationer så som det formulerats av Harry Shier (2001):

1. Vuxna lyssnar på barn
2. Barn får stöd i att uttrycka sina åsikter
3. Hänsyn tas till barnets åsikter
4. Barn är delaktiga i beslutsprocesser
5. Barn delar makt och ansvar vid beslutsfattande.

Att uppnå steg 3 betyder enligt Shier att komma till en miniminivå i förhållande till artikel 12 i barnkonventionen. För att komma fram till barnets bästa ska barns åsikter vägas samman med vetenskap och beprövad erfarenhet (SOU 1997:116). Vi saknar emellertid ännu kunskaper om vilka slags beslut och beslutsprocesser som barn i olika åldrar och situationer kan och bör involveras i.

Delaktighet och medbestämmande är således, på samma sätt som barnperspektiv, mångtydiga begrepp och vi kan konstatera att innebörden varierar för barn i olika åldrar och med olika individuella erfarenheter, självförtroende, behov och tillit till vuxna; i olika situationer; i relation till olika personer i nätverket – fosterföräldrar, socialsekreterare, ursprungsfamilj, skola, kamratliv m.m. (Rasmusson 2006).

Under den gångna 20-årsperioden, har det skett en ökning av forskning som fokuserar barns intressen och ställning i socialt arbete. Forskningsstrategier har utvecklats, där barn medverkar som informanter om sina egna villkor samt sina erfarenheter av socialtjänstens bemötande, metoder och insatser. Kunskapen har ökat, men ständigt återkommande krav på förbättringar bl.a. i lagstiftningen tyder på att det finns grundläggande problem som är svåra att komma tillrätta med (SOU 2009:62). Det är därför angeläget att socionomer reflekterar över sina egna förhållningssätt till barn, söker kunskap och utvecklar metoder för att stärka barns ställning i den sociala barnavården.

Referenser

Andersson, G. (2000) "Barnen i socialt arbete - en maktlös grupp" i Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Swärd, H. (red.) *Socialt arbete. En grundbok*. Stockholm: Natur och Kultur.

Andersson, G. & Rasmusson, B. (2006) ”Fosterbarns perspektiv på socialtjänstens företrädare” i *Socialmedicinsk tidskrift* nr 1.

Dahlstrand, L. (2004), *Barns deltagande i familjerättsliga processer*, Uppsala universitet, juridiska institutionen. Akademisk avhandling.

Gilligan, R. (2002),”The importance of listening to the child in foster care” i Kelly, G. & Gilligan, R. (eds) *Issues in Foster Care*. London: Jessica Kingsley.

Halldén, G. (2003) ”Barnperspektiv som ideologiskt eller metodologiskt begrepp” i *Pedagogisk forskning i Sverige,* årgång 8, nr 1-2*,* s. 14-24.

Ife, J. (2001) *Human Rights and Social Work. Towards Rights-Based Practice.* London: Jessica Kingsley.

James, A. & Prout J. (1990) *Constructing and reconstructing childhood: contemporary issues in the sociological study of childhood*. London: Falmer.

Lansdown, Garison (2005*) The Evolving Capacities of the Child. Unicef & Save the Children, Innocenti Insight*. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.

Qvarsell, B. (2001) ”Det problematiska och nödvändiga barnperspektivet” i H. Montgomery & B. Qvarsell (red): *Perspektiv och förståelse: Att kunna se från olika håll*. Stockholm: Carlssons.

Qvortrup, J. (1994), “Childhood Matters: An introduction” i Qvortrup, J. Badry, M, Sgritta, G. & Wintersberger, H (red) *Childhood Matter. Social theory, practice and politics.* Aldershot: Avebury, European Centre Vienna.

Rasmusson, B. (2003) “Barnkonventionen i socionomutbildningen” i Högskoleverket *Barnkonventionen angår Högskolan*. Stockholm: Högskoleverket http://web2.hsv.se/publikation...

Rasmusson, B., Hyvönen, U., Mellberg, L. (2004), *Utvärderingsmöten i BBIC. En studie av barns delaktighet och medbestämmande,* Stockholm: Socialstyrelsen

Rasmusson, B. (2006), *Barnperspektiv i den sociala barnavården. Forsknings- och utvecklingsarbete inom ramen för projekt kunskapsbaserad socialtjänst*. Lund: Socialhögskolan. http://www.soch.lu.se/images/Socialhogskolan/2006_2.pdf.

Rasmusson. B. (2008) *”Det är ju inget dagis precis…”. Barns och föräldrars upplevelser av kontakter med barnahus.* Delrapport 6 i utvärderingen av nationell försöksverksamhet med barnahus 2006-2007. Lunds universitet, rättssociologiska enheten.http://www.soclaw.lu.se/upload/LUPDF/Rattssociologi/Barn_o_foraldrars_upplevelser.pdf

Runeson, Ingrid (2002), Children's participation in decision making i health care. Lunds universitet, institutionen för medicinsk etik. Akademisk avhandling.

Shier, H. (2001) “Pathways to Participation: Openings, Opportunities and Obligations” i *Children and Society*, 15, 107-117.

Sinclair, R. (2005), “Participation in practice: Making it Meaningful, Effective and Sustainable” i *Children and Society*, 18, pp 106-118.

Socialstyrelsen (2007), *Social barnavård i förändring. Slutrapport från BBIC-projektet.* Stockholm: Socialstyrelsen.

SOU 1986:20 *Barns behov och föräldrars rätt.* Stockholm: Socialdepartementet.

SOU 1997:116 *Barnets bästa i främsta rummet.* Stockholm: Fritzes.

SOU 2001:55 *Barns och ungdomars välfärd.* Stockholm: Socialdepartementet.

SOU 2009:68 *Lag om stöd och skydd för barn och unga (LBU*). Stockholm: Socialdepartementet.

Sandbaeck, Mona. (2004) ”Barn i hjelpeapparatet – kompetente og sårbare aktörer” i *Nordiskt Socialt Arbete*, nr 2, sid. 98-109.

Tiller, P-O. (1991) ´Barneperspektivet´om å se og bli sett. Vårt perspektiv på barn eller omvendt?” i *Barn. Nytt fra forskning om barn i Norge,* nr 1, Trondheim: Norsk Senter for barneforskning.

Tops, D. & Sunesson, S. (red) (2006) *Att forska om och i praktiken*. Lunds universitet, Socialhögskolan.

Verhellen, Eugen (2000, tredje upplagan*) Convention on the Rights of the Child*. Leuven-Apeldorn: Garant.

Åström, K. & Rejmer, A. (2008) *"Det blir nog bättre för barnen…" Slutrapport i utvärderingen av nationell försöksverksamhet med barnahus 2006-2007*. Lunds universitet, rättssociologiska enheten. www.soclaw.lu.se/upload/LUPDF/Rattssociologi/Slutrapport.pdf

Kapitel 3. Föräldraskap i den sociala barnavården

av Maria Bangura Arvidsson

Inledning

I detta kapitel visar jag på två olika kontexter som den sociala barnavården verkar inom. Jag lyfter fram några dilemman som kan uppstå i skärningspunkten mellan de två olika kontexterna. Fokus är på faderskap eftersom när fäders roll och betydelse för barn diskuteras inom social barnavård blir flera dilemman kring föräldraskap extra tydliga. Jag ger först en bild av vad framväxten av det senmoderna samhället har haft för konsekvenser för familjeliv, såväl i sammanboende som i separerade familjer. Sedan ifrågasätter jag huruvida de normer och ideal som utgår från familjer i allmänhet – typiska familjer – är tillämpbara när de praktiseras även för de atypiska familjer som finns inom den sociala barnavården.

Föreställningar om familj

Vad som är en familj och hur den definieras är en fråga som är viktig att ställa sig när det handlar om barn och unga och deras levnadsvillkor. När den frågan exempelvis ställs till socionomstudenter blir slutsatsen att i princip vilka nära relationer som helst kan räknas in i begreppet familj. Många verkar ha en öppen och accepterande inställning till att det finns olika familjeformer och de tycks mena att det ska vara upp till var och en att avgöra vem som ingår i ens familj. Gott och väl så, men när det kommer till samhällets stöd och insatser – så väl de generella som de specifika och behovsprövade – spelar det stor roll för det enskilda barnet och hennes eller hans föräldrar vilka föreställningar om familjen som finns inom olika instanser i samhället. Dessa föreställningar ligger till grund för de definitioner av familjen som olika samhälleliga regleringar, stödsystem och insatser bygger på, vilket Mattsson berört i sitt kapitel utifrån ett juridiskt perspektiv.

Senmodernt familjeliv

Flera författare, däribland Bäck-Wiklund (2001, 2003) och Johansson (2009) ger en bild av dagens västerländska samhälle på ett likartat sätt. Margareta Bäck-Wiklund använder begreppet senmodern för att markera att vi fortfarande står med den ena foten i traditionella föreställningar om familjen och med den andra foten i nytt tänkande kring olika familjeformer, som utmanar de traditionella föreställningarna. Individualisering, globalisering och flexibilitet lyfts fram som viktiga karaktärsdrag hos det senmoderna samhället. Bäck-Wiklund lyfter fram några aspekter av hur detta påverkar familjer, varav jag tar upp två. För det första att familjen kan ses som en social ram kring individualiserade liv. För det andra att senmoderna familjer kan sägas vara förhandlingsfamiljer.

Familjen kan ses som en social ram kring individualiserade liv på så sätt att familjen är en arena för både individuella och gemensamma projekt. Kvinnor och män, flickor och pojkar, är individer som till stor del har egna mål och strävan efter självförverkligande (i alla fall är det förväntningar som ställs på individen, från olika håll). Samtidigt lever dessa individer familjeliv tillsammans och för det krävs ett gemensamt familjeprojekt. Det betyder att de som ingår i familjen dels måste ta ställning till vad de själva vill med sina liv, dels anpassa det till den sociala ram som familjelivet innebär. Ansvar som förr baserades på gemensamma värderingar har i större utsträckning blivit individens eget (jfr Bäck-Wiklund 2001).

Med förhandlingsfamilj menas att det krävs förmåga till förhandling och kommunikation för att upprätthålla familjeprojektet. Att familjen består av olika individer inom en gemensam social ram innebär att olika individuella projekt ska samordnas och för denna samordning krävs kommunikation och dialog mellan familjemedlemmarna. Hydén och Hydén (2002 sid. 39) uttrycker det på följande sätt:

> Familjen och familjelivet… förvandlas till ett projekt som ständigt förändras genom pågående reflexion och omformulering av vad en familj är och vad som är meningen med familjen. Det ställer stora krav på familjemedlemmarnas förmåga att kommunicera och förhandla med varandra.

En hörnsten i den svenska socialpolitiken under 1900-talet har varit stöd till barnfamiljer (se t.ex. SOU 2000:77, Klinth 2002, Lundqvist 2007). Sedan 1960-talet har familjepolitikens främsta syfte har varit att möjliggöra jämställdhet mellan kvinnor och män, vilket har inneburit reformer för att underlätta för kvinnor att komma ut på arbetsmarknaden och göra det möjligt för män att ta större ansvar för sina barn. Det har medfört allt mer ifrågasättande av traditionella könsroller och att könsrollerna i det svenska samhället har luckrats upp, om än inte i den omfattning som varit den politiska intentionen (Klinth 2002). I de flesta familjer är det inte självklart kvinnans huvudsakliga ansvar att ta hand om barn och hushåll, och mannen som ensam ansvarar för familjens försörjning. För att få ihop vardagslivet måste män och kvinnor förhandla med varandra, ofta dagligen, om till exempel vem som ska hämta barn på förskola och fritids. Med uppluckrade könsroller är det inte alltid längre givet vem som ska göra vad, även om traditionella mönster fortfarande påverkar. Det finns en kluvenhet i samhället mellan det traditionella och det senmoderna föräldraskapet (Bäck-Wiklund 2001) och faderskapet (Johansson 2004).

Faderskap

Jag har i min forskning haft fokus på faderskap. Historiskt sett, utifrån ett familjepolitiskt perspektiv, har bilden av fäder förändrats från att betoningen har legat på ekonomiskt ansvar till att tyngdpunkten förskjutits till det vårdande faderskapet, vilket till exempel Bergman och Hobson (2002) skriver om. Fokus har förflyttats från att etablera faderskap utifrån ekonomiska skyldigheter till dagens lagar och politik som försöker få fäder att ta mer vårdande ansvar. Det förmedlas via familjepolitiska intentioner riktade till fäder att de behöver stärkas i sin omvårdande roll. Bergman och Hobson skriver i detta sammanhang om ”obligatoriskt faderskap” på grund av sättet män och fäder har dragits in i

socialpolitiken sedan 1960-talet. Genom det ökade vårdade ansvaret behövde männen inte längre vara ensamma familjeförsörjare och det gjorde det också möjligt för kvinnor att kombinera föräldraskap och yrkesliv.

Det är tydligt att familjen inte bara är en personlig angelägenhet baserad på känslomässiga band, utan även en angelägenhet för samhället i stort. Staten och föräldrarna kan sägas dela ansvaret för barnen (Bäck-Wiklund & Bergsten 1997) och när en av föräldrarna inte tar sitt ansvar kan staten (via den offentliga sektorn) ingripa på olika sätt. Roger Klinth (2007) beskriver också fäders förändrade roll i samhället och tecknar en bild av den svenska ”pappapolitiken” som växt fram från 1960-talet och framåt, där fokus har legat på jämlikhet och valfrihet. Han skriver bl.a. att statens inblandning i den privata sfären fått motsägelsefulla effekter. Samtidigt som statens utbyggnad av barnomsorgen underlättat för kvinnor att komma ut i arbete och öka sitt samhällsinflytande, har det samtidigt gett män möjlighet att dra sig undan ansvar för sina barns uppfostran.

När det gäller statens ansvar för ogifta eller separerade föräldrar diskuterades fäders ansvar redan i början av 1900-talet. Ett exempel är att i början av 1900-talet tilldelades utomäktenskapliga barn en barnavårdsman, vilket varade till år 1974. Hobson (2004) menar att barnavårdsmannen sattes in i faderns ställe för att bevaka det ekonomiska stödet till barn. Ett annat exempel är att alla barn, även de födda utom äktenskapet, hade rätt till en registrerad far. På så sätt blev faderskapet ”obligatoriskt enligt svensk lag”. En grundtanke var barns rätt att känna till sin biologiska far och det återspeglar sig fortfarande i familjepolitiken. Fortfarande är denna princip stark (Hobson, 2004).

Barns bästa i separerade familjer

Såväl i det svenska samhället i stort som inom socialtjänsten råder det konsensus kring att det är för barns bästa att ha en bra relation med båda sina föräldrar, även då föräldrarna inte lever tillsammans. Det innebär att barns kontakt med båda sina föräldrar understöds på olika sätt. Gemensam vårdnad även efter föräldrars separation är idag mer regel än undantag. Bland de barn som upplevde föräldrars separation under år 2009 hade föräldrarna i 97 procent av fallen fortfarande gemensam vårdnad om barnet i mars året därpå (BO 2010). Det innebär dock inte att ansvarsfördelningen vad gäller den rent faktiska omvårdnaden av barnet för den skull behöver vara jämt fördelad mellan föräldrarna.

Det är vuxnas ansvar att ta tillvara barns villkor och verka för att de beslut som fattas om barn gagnar barns bästa. Vuxnas syn på barn och vad som är barns behov och barns bästa har stor betydelse för de beslut som fattas, vilket Bodil Rasmusson belyser i sitt kapitel. Huruvida barn uppfattas som subjekt eller objekt har betydelse för på vilket sätt barn är delaktiga i beslut som tas om dem. Det är emellertid en svår uppgift som socialsekreterare att bedöma eventuella framtida risker, som Lina Ponnert framhåller i sitt kapitel, och osäkerheten innebär en risk för att de låser sig vid på förhand bestämda tolkningar i ett för tidigt skede av en utredning. I en studie (Andersson & Bangura Arvidsson 2009) lyfter vi fram barns röster om umgängesstöd. Där framkom det tydligt att det finns en samhällsdiskurs som talar för att barn inte bara har rätt att träffa den förälder som de inte bor hos, utan att det också uppfattas som avgörande för barns bästa, deras identitet och självkänsla på längre sikt. Så som barnen beskrev att de blivit bemötta, var det som att

de vuxna behandlade dem som objekt. Även om de sa att de inte ville träffa den förälder de inte bodde hos, var det som att de vuxna uppfattade det som att de inte insåg sitt eget bästa här och nu, men att de kommer att inse det en dag.

Den dominerande synen att det är för barns bästa att ha kontakt med båda sina föräldrar efter deras separation blir tydlig i studier såväl av familjerätten som i studier av andra delar av socialtjänsten. Maria Eriksson (2003) som har studerat familjerätten skriver om ”Den separerade kärnfamiljen” (sid 61 ff.) och menar att kärnfamiljsidealet genomsyrar familjerättens syn även på separerade familjer. Oavsett om ett barns föräldrar lever ihop eller inte förväntas de ta gemensamt ansvar för sina barn och agera i sitt föräldraskap utifrån vad som förväntas av föräldrar i en intakt kärnfamilj. Utgångspunkten är att barn måste ha tillgång till båda sina föräldrar för att må bra. I detta ligger ofta också implicit att barn behöver föräldrar av olika kön för att möjliggöra en adekvat identitetsutveckling. Mäns och kvinnors kön ses som komplementära och barn behöver bägge. Detta är föreställningar och ideal som har sin utgångspunkt i synen på ”normala” och välfungerande familjer, det vill säga familjer i allmänhet, för vilka den generella välfärden räcker till för att de ska få tillräckligt stöd. Frågan är vad som händer när dessa ideal också ligger till grund för behovsprövade insatser inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg. Lundström och Sallnäs (2000) menar att den sociala barnavården speglar samtidens politik, lagstiftning och offentliga diskussion. Min utgångspunkt är att det behovsprövade sociala arbetet verkar inom två kontexter, där den ena omfattas av den andra. Den ena kontexten utgörs av allmän familjepolitik med generellt riktade välfärdsinsatser. Den andra kontexten utgörs av det sociala arbetets sfär inom vilken de selektiva och behovsprövade insatserna utformas.

Typiskt och atypiskt

Det är oftast inte de typiska familjerna som socialtjänsten har att hantera. I den konkreta barnavårdspraktiken finns socialt utsatta och belastade familjer. Det kan handla om föräldrar vars situation präglas av missbruk, psykisk sjukdom, djupgående konflikter, våld med mera som försvårar för mödrar och fäder att vara tillräckligt bra föräldrar. De har färre möjligheter och andra behov än vad som kan sägas om familjer generellt. Det är tydligt i bland annat Bangura Arvidssons (2003) avhandling om ”socialtjänstens fäder” och i Anderssons och Bangura Arvidssons (2006a, 2006b, 2008, 2009) forskningsprojekt om umgängesstöd. Normer, ideal och lagstiftning som utgår från den typiska och generella familjen är inte alltid tillämpbara och kan dessutom få oförutsägbara konsekvenser när de tillämpas på de atypiska familjer som finns inom den sociala barnavården. Jag menar att den sociala barnavårdens praktik står med ena benet i den generella familjepolitiken som har att hantera de typiska familjerna och med det andra benet i det behovsprövade sociala arbetet som hanterar de atypiska familjerna. I detta kapitel kommer jag att lyfta fram några dilemman som kan uppstå på grund av detta.

Jag kommer att diskutera dessa dilemman utifrån reflektioner som kommit fram i några av de studier som jag genomfört och medverkat i (Anderssons & Bangura Arvidsson 2006a, 2006b, 2008, 2009, Bangura Arvidsson 2003, 2009). Dessa studier har utgångspunkt i faderskap, utifrån två olika insatser inom det behovsprövade sociala arbetet med

barn, nämligen placering av barn utanför hemmet respektive insatsen umgängesstöd. I många kommuner är familjerätten avskild från den övriga individ- och familjeomsorgen inom socialtjänsten. Till familjerätten kommer inte bara familjer med någon form av social problematik, utan även ”normala” familjer, till exempel för att fastställa faderskap, vilket alla ogifta föräldrar måste göra. Utgångspunkten i föreställningar om det generella föräldraskapet tycks ha starkt genomslag här.

Till individ- och familjeomsorgen kommer de utsatta familjerna, med missbruk, psykiska problem och liknande. Det har dock visat sig att denna uppdelning inte riktigt stämmer i praktiken. I familjerätten finns också ärenden som innebär att socialsekreterare möter samma människor som kommer till individ- och familjeomsorgen. Fokus tycks dock vara så inriktat på föräldraskapet att det ibland gör att de sociala problemen, som till exempel fäders våld, kommer i skymundan och till och med glöms bort. Eriksson m fl. (2008) lyfter i en studie fram att det inom familjerätten är lättare att synliggöra barns utsatthet på grund av frånvarande fäder och familjevåld än utsatthet på grund av en våldsam pappa. Våldet ses inte som könsrelaterat. Istället söks förklaringar i att det handlar om familjevåld eller att barnen lever i en riskmiljö, vilket uppfattas som en fråga för socialtjänstens individ- och familjeomsorg, inte för familjerätten. I en studie som vi gjort (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a) sa familjerättssekreterarna spontant att det är ”vilka familjer som helst” som har umgängesstöd men vid närmre eftertanke, och utifrån vad vi kunde se i de akter vi studerade, visade det sig att de familjer som har umgängesstöd i stor utsträckning är familjer med olika typer av sociala problem, utöver problematiken kring umgänge. Idealet är att pappan sköter umgänget med barnet på ett bra sätt och att kontaktpersonen kan finnas med vid sidan om som en säkerhet och trygghet för barnet. En central tanke bakom insatsen är att den ska vara tillfällig, relativt kortvarig och att pappa och barn ska kunna umgås på egen hand efter insatsens avslut. I dessa ideala fall har kontaktpersonen en passiv roll. Dock lever sällan umgängena upp till detta ideal. Umgängena präglas ofta av konflikter mellan föräldrarna och andra svårigheter. Detta gör utgångspunkten i föreställningen om det generella föräldraskapet problematisk.

Jag visar i min avhandling (Bangura Arvidsson 2003) att arbetet med fäder inom social barnavård innebär en balansgång mellan å ena sidan familjepolitikens stärkande av fäders relation till sina barn, utifrån idealet om den typiska fadern, och å andra sidan den sociala barnavårdens arbete med att skydda barn från t.ex. missbrukande, psykiskt sjuka och våldsamma fäder, alltså de atypiska fäder de möter i den konkreta praktiken. Samtidigt som socialsekreterare inom den sociala barnavården förväntas stärka fäder i sin fadersroll och minska fadersfrånvaron för socialt utsatta barn är deras uppgift att skydda barn från fäder som utgör en risk för att barns hälsa eller utveckling skadas. Detta ställer bl.a. socialsekreterare och kontaktpersoner som umgängesstöd inför flera dilemman när det gäller barns kontakt och umgänge med fäder (Bangura Arvidsson 2003, 2009).

Föräldraskap med fokus på moderskap

Det finns tydliga könsskillnader inom den sociala barnavården. De tycks vara tydligare här än i samhället i övrigt, vilket får konsekvenser för synen på mödrar och fäder inom den sociala barnavården. När det handlar om föräldraskap är det ofta moderskapet som är

i fokus. Det finns flera anledningar till att det är så. Lundström och Sallnäs (2000) lyfter till exempel fram att ensamstående mödrar historiskt sett har betraktats som särskilt problematiska. De visar att ensamstående mödrars barn har befolkat institutionsvården och att de fortfarande är överrepresenterade i statistiken. Det kan bero på dels att ensamstående mödrar har en svårare socioekonomisk situation, som de måste söka hjälp för, eftersom de är ensamma om försörjning och ansvar, dels för att de problematiserats på ett särskilt sätt. Fäders ansvar har inte uppmärksammats på samma vis. Även om de flesta ensamstående mödrar inte har barn som blir aktuella för social barnavård, är deras barn överrepresenterade inom den sociala barnavården, i jämförelse med andra barn. Bland de föräldrar som har kontakt med socialtjänstens individ- och familjeomsorg eller ekonomiskt bistånd, är många ensamstående mödrar, även om alla dessa sedan inte blir aktuella för någon insats (Andersson 2010). Mödrar är på så sätt lättare för den sociala barnavården att få syn på, jämfört med fäder. Bland annat det, och att kvinnor generellt tar och förväntas ta mer ansvar för barn, innebär att föräldraskap i många fall ses som det samma som moderskap. Det kan leda till att allt ansvar för barns omsorg - eller brist på omsorg - läggs på mödrar. Fäders föräldraskap hamnar då i skymundan och kan till och med bli osynligt, såväl i de fall som de är tillräckligt bra föräldrar som i de fall där de utgör en fara för sina barn. Fädernas roll döljs av mödrarnas ansvar oavsett om de är tillräckligt bra fäder eller inte.

Mödrars ansvar

Den brittiska forskaren Turney (2000) skriver om synen på omsorg och försummelse inom socialt arbete. Hon menar att försummelse av barn feminiseras i socialt arbete i och med att omsorg om barn oreflekterat härleds till kvinnor. Det kan innebära att mödrar inte bara måste ta ansvar för sitt eget föräldraskap, utan också ställs till svars för fädernas eventuella tillkortakommanden. När det gäller insatsen kontraktfamilj lyfter Regnér (2006) fram att socialpolitiska ställningstaganden, som grundar sig i diskurser om omsorgsgivande fäder, jämställdhet och barncentrering, paradoxalt nog också kan belasta ensamstående mödrar att ta ansvar för såväl barnen som faderns föräldraansvar. I sin studie om familjerätten skriver Eriksson (2003) om ”den moderscentrerade familjemodellens logik” (2003 sid. 279). Den innebär att en god mor förväntas ta huvudansvaret för omsorgen om barnet och för relationen mellan far och barn. Det innebär att modern ska släppa in fadern i barnets liv och lita på att han tar hand om barnet. Eriksson ser emellertid en paradox här, eftersom även mödrar som inte alls är oroliga uppfattas som att de inte ser till barnets behov och inte tar sitt ansvar för att skydda barnet.

Featherstone (2001) påpekar att mödrar överbelastas och att fäder inte engageras. Detta kan göra att fäder som skulle kunna vara kapabla föräldrar inte engageras eller engagerar sig i sina barn. Featherstone reflekterar över om det kanske upplevs som ett för stort arbete att involvera fäder till socialt utsatta barn eftersom fäderna ofta har problem själva. Featherstone och Trinder (1997) skriver att män som brukar fysiskt våld gentemot kvinnor konstrueras som ”kränkande män” och sällan i egenskap av individuella män. När deras relation till barnen väl uppmärksammas är det enbart i syfte att visa hur skadliga och farliga de kan vara för sina barn. De konstrueras vanligtvis som endimensionella

karaktärer och behandlas på ett sätt som förnekar eller ignorerar centrala aspekter av deras identitet och relationer. Därmed, menar jag, att män fråntas och lättare kan avstå från att ta ansvar för sitt agerande, vilket jag visar i min avhandling om bland annat missbrukande fäder (Bangura Arvidsson 2003).

Könskomplementaritet

I min avhandling (Bangura Arvidsson 2003) framkom att socialsekreterare inom den sociala barnavården resonerade på ett sätt kring manligt och kvinnligt som bygger på ett könskomplementärt tankesätt. Liksom i min avhandling framträder det i den studie som Johansson m.fl. (2004) har gjort en bild av fäder ”som försvinner från familjen och förlorar kontakten med sina barn” (Johansson 2004 sid. 79). De har gjort en studie som belyser betydelsen av manliga förebilder när det gäller socialtjänstens insatser för ensamstående mödrar och söner. Det framträder en stor skillnad mellan pojkars, mödrars, kontaktpersoners och socialsekreterares syn på insatsen kontaktperson för ungdomar. Å ena sidan finns en problematisering av kön och begreppet manliga förebilder, å andra sidan en bild av att pojkarna har behov av att umgås med en vuxen man. Johansson konstaterar emellertid att oavsett hur de olika aktörerna ser på problemet blir insatsen den samma. Det handlar ofta om manliga kontaktpersoner med egenskaper förknippade med ”regler, kontroll, normer och ordning” (ibid. sid. 83). Franséhn (2004) ger en liknande bild i sin studie om ensamstående mödrars familjeliv med sina söner, i relation till frånvarande fäder och socialtjänstens stödinsatser. Bland annat skriver hon om mödrars och söners föreställningar om familjeliv, moderskap och faderskap. Ofta hade mödrarna enskild vårdnad och därmed det juridiska huvudansvaret. Fäderna hade så stora problem att de inte kunde ta ett delat ansvar. Både mödrarna och deras söner hade en ambivalent syn på fadern. Dels upplevde de att det behövdes en manlig förebild men den egna frånvarande fadern sågs som ”the bad guy”. De menade att det behövs manliga förebilder, en roll som mödrarna inte kunde ta (och de frånvarande fäderna inte tog). Manliga kontaktpersoner blev ett komplement till den ofullständiga fadern.

Eriksson (2003) menar att det finns ett mönster inom familjerätten, som tyder på att familjerättssekreterarnas förståelse av föräldraskap domineras av en konstruktion av föräldraskap som könskomplementärt. Mödrar och fäder ses som komplement till varandra, därför är det viktigt för barn att ha en relation till både sin mamma och pappa. Konsekvensen av detta är, menar författaren, att även fäder som har utsatt barnens mödrar för våld kan ses som bra pappor. Den betydelse fadern tillskrivs som komplement till modern tycks väga tyngre än det faktum att han har misshandlat henne.

Fäders tillgång till sina barn – på gott och ont

Å ena sidan gör den sociala barnavårdens arbete med att skydda barn, att fäder osynliggörs på olika sätt. Å andra sidan gör de familjepolitiska ambitionerna att fäder får tillgång till sina barn idag på ett helt annat sätt än förr. Enligt Hobson (2004) är Sverige sannolikt ett av världens mest ”mansvänliga” samhälle utifrån ogifta och skilda biologiska fäders perspektiv. Staten har med hjälp av sina olika typer av familjepolitiska insatser gett fäder

allt större tillgång till sina barn – på gott och ont. Regnér (2006) menar att ensamstående mödrar med stöd av kontaktfamilj förvisso kan minska sin sårbarhet och sitt beroende av barnets far men samtidigt ger insatsen fäder tillgång till sina barn. Fäder kan på så sätt utöva makt över moderns handlingsutrymme genom att vägra henne stöd, antingen genom att till exempel inte vara närvarande och/eller att vid gemensam vårdnad inte gå med på att barnet får kontaktfamilj. På så sätt håller mannen kvar sin makt och kontroll över familjen och binder modern till hem och barn. Detta blir extra problematiskt i de fall som fadern är våldsam. Fäders tillgång till barn gör det möjligt för våldsamma fäder att göra sina barn illa, vilket Eriksson skriver om. Eriksson (2003) har studerat familjerätten. Hon menar att den svenska familjepolitiken skapar en kontext som möjliggör fäders tillgång till barn men hindrar arbete med våldsamma fäder och som inte skyddar barn och mödrar. Den separerade kärnfamiljen tycks, enligt Eriksson, vara mer stängd för att ingripa mot fäders övergrepp än för att gripa in i syfte att underlätta fäders kontakt med sina barn.

Generella ideal och konkret praktik

Det råder konsensus om att det är för barns bästa att ha kontakt och umgänge med båda sina föräldrar, även sedan föräldrarna separerat, och i de flesta fall är det sannolikt så. De flesta separerade föräldrar kommer överens om vårdnad, boende och umgänge efter separation, men inte alla. Det handlar t.ex. om familjer som är föremål för den sociala barnavårdens utredning och insatser. Därför är det viktigt att uppmärksamma de barn och föräldrar som inte faller inom ramarna för det som är mest vanligt och som har särskilda behov. I detta kapitel har jag visat på att det är skillnad mellan typiskt och atypiskt samt mellan generella ideal och konkret praktik. Generell kunskap om barns behov sammanfaller inte alltid med individuella barns intressen (Andersson & Bangura Arvidsson 2006a) och det uppstår ibland motsättningar mellan hur olika insatser inom det sociala arbetet med barn och unga värderas för barn generellt och i individuella fall. I den konkreta praktiken förekommer individuella barn för vilka beslut fattats som inte är för deras bästa.

Referenser

Andersson, Gunvor (2010) ”Barn, fattigdom och social barnavård” *Socionomen* nr 4, s. 33-41.

Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2006a) *Barnet mellan två föräldrar – insatsen kontaktperson i umgängestvister*. Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset.

Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2006b) ”Umgänge till varje pris?” *Socionomens Forskningssupplement* nr 19, s. 5-17.

Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2008) Contact person as a court-ordered solution in child visitation disputes in Sweden. *Child and Family Social Work*, 13, 197-206.

Andersson, Gunvor & Bangura Arvidsson, Maria (2009) På spaning efter betydelsen av umgängesstöd för barn. *Socionomens Forskningssupplement*, nr 26, *Socionomen* , nr 6, 24-35

Bangura Arvidsson, Maria (2003) *Ifrågasatta fäder. Olika bilder av fäder till socialt utsatta barn.* Lund: Socialhögskolan.

Bangura Arvidsson, Maria (2009) Aktiv passivitet. Om kontaktpersoners roll och förhållningssätt till pappor, mammor och barn i umgängestvister. *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 1, 3-19.

Bergman, Helena & Hobson Barbara (2002) ”Compulsory fatherhood: the coding of fatherhood in the Swedish welfare state” i Hobson, Barbara (ed.): *Making Men into Fathers, Men, Masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press.

BO (2010) *Upp till 18 – fakta om barn och ungdom*. Barnombudsmannen rapporterar. BR:2010:091. Stockholm: Barnombudsmannen.

Bäck-Wiklund, Margareta (2001) ”Senmodernt familjeliv och barns vardag” i Bäck-Wiklund, Margareta & Lundström, Tommy (red.): *Barns vardag i det senmoderna samhället*. Stockholm: Natur och Kultur.

Bäck-Wiklund, Margareta (2003) ”Familj och modernitet” i Bäck-Wiklund, M & Johansson, T (red.) *Nätverksfamiljen*. Stockholm: Natur och Kultur.

Bäck-Wiklund, Margareta & Bergsten, Birgitta (1997) *Det moderna föräldraskapet. En studie av familj och kön i förändring.* Stockholm: Natur och Kultur.

Eriksson, Maria (2003) *I skuggan av pappa. Familjerätten och hanteringen av fäders våld. Stehag:* Förlags AB Gondolin.

Eriksson, Maria & Dahlkild-Öhman (2008) ”Motstridiga förståelser av risk och riskbedömning i familjerättssammanhang” i Eriksson, M, Cater, Å.K, Dahlkild-Öhman, G & Näsman, E (red.) *Barns röster om våld: att tolka och förstå*. 1. uppl. Malmö: Gleerups.

Featherstone, Brid (2001) ”Research Review. Putting fathers on the child welfare agenda”. *Child and Family Social Work* vol. 6, 179-186.

Featherstone, Brid & Trinder, Liz (1997) ”Familiar subjects? Domestic violence and child welfare”. *Child and Family Social Work* vol. 2, 147-159.

Franséhn, Mona (2004) ”Den Dolda Triaden. Om ensamstående mödrar med söner och deras behov av stöd inom socialtjänsten”. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

Hobson, Barbara (2004) ”Pappavänligt samhälle: faderskap, papparoll och pappor i välfärdssamhället” i Florin,C & Bergqvist, C (red.) *Framtiden i samtiden. Könsrelationer i förändring i Sverige och omvärlden.* Stockholm: Institutet för framtidsstudier.

Hydén, Margareta & Hydén, Lars-Christer (2002) *Samtal om den nya familjen och det eviga föräldraskapet.* Stockholm: Natur och Kultur.

Johansson, Thomas (2004) *Faderskapets omvandlingar. Frånvarons socialpsykologi*. Göteborg: Daidalos.

Johansson, Thomas (2009). *Familjeliv*. Malmö: Liber.

Klinth, Roger. (2002) *Göra pappa med barn: den svenska pappapolitiken 1960-95*. Umeå: Boréa Bokförlag.

Lundström, Tommy & Sallnäs, Marie (2000) ”Klass, kön och etnicitet i den sociala barnavården”. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 2-3, 193-213

Lundqvist, Åsa. (2007). *Familjen i den svenska modellen*. Umeå: Boréa Bokförlag.

Regnér, Margareta (2006) Familjebilder. Om klientfamiljer, kontaktfamiljer och idealfamiljer. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

SOU 2000:77 *Omhändertagen. Samhällets ansvar för utsatta barn och unga. Betänkande/av LVU-utredningen.* Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.

Turney, Danielle (2000) ”The feminizing of neglect”. *Child and Family Social Work* vol. 5, 47-56.

Kapitel 4. Socialsekreteraren i organisationen

av Lina Ponnert

Introduktion

Det här kapitlet syftar till att belysa barnavårdsarbetet ur socialsekreterarens perspektiv. Särskild vikt läggs vid att lyfta fram de dilemman som ligger inbyggda i yrkesrollen, då socialsekreteraren har att hantera många, och inte sällan motstridiga, krav och förväntningar från såväl samhälle, klienter, organisation och samarbetspartners i omvärlden. Socialsekreteraren styrs därmed inte bara av de regler som lagen utgör eller av sin professionella bedömning och klientens önskemål, utan påverkas också, direkt eller indirekt, medvetet eller omedvetet, av andra kontextuella faktorer. Socialsekreterarens position innebär att de måste kunna agera och göra professionella bedömningar också när det finns en upplevd diskrepans mellan organisationens prioriteringar och resurser och klienters behov. Kapitlet fokuserar därmed på de organisatoriska förutsättningarna för barnavårdsarbetet och hur dessa kan påverka socialsekreterarens bedömningar, och därmed också barnavårdspraktiken.

Socialsekreteraren - en bakgrundsbild

Begreppet ”socialt arbete” har sitt ursprung i olika former av filantropiskt välgörenhetsarbete som tidigt kom att utföras av kvinnor. I Sverige var det först i samband med att Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) bildades i Stockholm år 1903 som ett perspektivskifte möjliggjordes genom att man började tala om ”socialt *arbete*”, snarare än uppgifter kvinnor utförde som ett ”socialt kall”, vilket var en grogrund för den professionalisering av fältet som därmed påbörjades (Meuwisse & Swärd 2000, s. 29-42). På initiativ av CSA inrättades också den första utbildningen för socialarbetare i Stockholm år 1921, Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning (s. 44). I Lund etablerades Sydsvenska socialinstitutet år 1947, och år 1964 omvandlades institutet till socialhögskola.

Socialt arbete etablerades som akademiskt ämne 1977 och gick därmed från att vara högskola till att vara en integrerad del av universitetet. Ämnet fick sin första professor år 1979, vilket innebär att det ännu är förhållandevis nytt som akademiskt ämne.

Totalt finns cirka 27 000 yrkesverksamma socionomer i Sverige och varje år utexamineras cirka 1 700 nya socionomer (SCB 2007). Än idag är det huvudsakligen kvinnor som utbildar sig till socionomer (Kullberg 1997, 2006). Endast 17 procent av dem som examinerades till socionomer vid Lunds universitet under åren 1990-1996 var män (Kullberg 1997). Det sociala arbetet beskrivs fortfarande ofta som en semi-profession då det inte kännetecknas av vad som utgör traditionella professioner. Med tanke på att socionomer kan arbeta inom flera olika yrkesområden och inom olika typer av orga-

nisationer och med varierande yrkestitlar (t.ex. kurator, socialsekreterare) är det kanske heller inte så konstigt att det blir svårt att tala om *en* profession. En möjlighet är att istället beskriva socialt arbete som ett *professionellt fält*, där det finns utrymme för olika yrkesroller med olika status (Svensson 2008, s. 6-7). Ett sätt att definiera ett professionellt fält är att utgå från att det består både av de aktörer som har utbildning i social- och beteendevetenskap, och av de organisationer där socialt arbete bedrivs (ibid.). De mest centrala aktörerna i fältet kommer då att bestå av socionomer inom socialtjänsten (kommunernas Individ och familjeverksamhet) som påtagligt kommer att influera och påverka resten av fältet (ibid. samt Bergmark m.fl. 2008).

I denna text kommer jag att fokusera på *socialsekreterarens* yrkesroll, dvs. socionomer som arbetar inom kommunernas Individ- och familjeomsorg (IFO), i denna text ytterligare avgränsat till socialsekreterare som arbetar med utredningsarbete av utsatta barn. Idag är det vanligast att kommunernas IFO- verksamhet organiseras utifrån en specialisering där olika arbetsgrupper inriktar sig på olika målgrupper (t.ex. barn, ungdomar, vuxna missbrukare) och olika problembilder (ekonomiskt bistånd, socialt utredningsarbete). Arbetet kan dessutom vara specialiserat genom en stegvis sortering av klienter via mottagningsenhet, utredningsenhet och behandlings/uppföljningsavdelningar inom organisationen. En socialsekreterare inom IFO har idag ansvar för en relativt begränsad och specifik del av det sociala arbetet med en individ. En barnfamilj kan således ha kontakt med flera olika socialsekreterare, som ansvarar för olika delar av familjens behov. Arbetet skall ändå genomsyras av en helhetssyn på människan och hans/hennes sociala situation (se t.ex. prop. 1979/80), vilket ställer större krav på samarbete även inom den egna organisationen. Vårdkedjan inom IFO har därmed blivit mer komplicerad men också mer specialiserad, vilket kan underlätta kunskapsutvecklingen inom IFO.

Kommunen har, som tidigare påtalats, det yttersta ansvaret för att de som vistats i kommunen får sina behov av stöd och hjälp tillgodosedda (2 kap 1 § SoL), ett ansvar som i praktiken ligger på kommunens socialtjänst. Flera forskare har lyft fram socialsekreterares splittrade och oklara yrkesroll då yrket skall hantera allt som inte passar in någon annanstans (se t.ex. Sunesson 1981, Andersson 1991, Egelund 1997). Kommunens yttersta ansvar och socialtjänstens roll som samhällets yttersta skyddsnät innebär att socialtjänsten inte har samma möjligheter som andra myndigheter att hindra inflödet av ärenden eller att ha långa väntetider.

Organisationen och omvärldens betydelse

Det sociala arbetets villkor måste förstås i ljuset av ramar och regler, men det kan också förklaras och förstås teoretiskt. Den amerikanske statsvetaren Michael Lipsky (1980) menar t.ex. att serviceyrken som kännetecknas av att de yrkesutövande har direktkontakt med de servicesökande (s.k. street-level bureaucracies) präglas av specifika förutsättningar. På svenska har de som arbetar inom sådana yrken kommit att kallas för ”gräsrotsbyråkrater” (Esping 1984), eller ”frontlinjebyråkrater”. Förutom socialsekreterare så är lärare, poliser och advokater som arbetar med allmän rättshjälp exempel på s.k. gräsrotsbyråkrater (Lipsky 1980, s. XII). Organisationerna där dessa verkar präglas ofta av ambitiösa politiska och organisatoriska målsättningar i kombination med en hög arbetsbelastning,

samtidigt som gräsrotsbyråkraterna direkt får möta människors reaktioner på myndighetens beslut. Organisationerna lider också av en konstant resursbrist, då servicebehovet tenderar att öka i samma utsträckning som eventuella resurser tillförs organisationen. Sammantaget medför denna typ av yrken en ökad risk för utbrändhet och hög personalomsättning (ibid.).

Socialsekreterare beskriver ofta sin arbetsmiljö som stressig och många funderar på att byta arbete (se t.ex. Akademikerförbundet SSR 2006, 2010). Många socialsekreterare upplevde också förra året att arbetsbördan ökat jämfört med två år tidigare, arbetsuppgifterna uppfattades ha ökat, liksom tyngden i ärendena och stressen (Akademikerförbundet SSR 2010). Studier har också visat att socialsekreterare ofta upplever ett yrkesrelaterat stigma i relation till omvärlden, och att samarbetspartners anses ha ringa förståelse för det sociala arbetets villkor (Pithouse 1998). Många socialsekreterare upplever också att de framställs alltför negativt i medier, trots att forskning visat att den vardagliga rapporteringen är förhållandevis balanserad (Andersson & Lundström 2004, Lundström 2004). Detta upplevda yrkesrelaterade ”stigma” kan delvis förstås historiskt mot bakgrund av att socialt arbete inte alltid har utförts som ett avlönat yrke. Möjligen finns också fortfarande föreställningar om att de som söker sig till den här typen av yrke i första hand gör det utifrån någon form av ”kall” eller vilja att utföra goda gärningar. Men även det sociala arbetets legitimitetsproblematik kan förklaras teoretiskt utifrån de specifika villkor som omger alla former av människobehandlande arbete. Som en teoretisk ram för det sociala arbetets villkor refereras ofta till amerikanske sociologen Yeheskel Hasenfeld (1983, 2010) och hans teorier om vad som kännetecknar s.k. ”människobehandlande organisationer”.

Socialsekreteraren i en människobehandlande organisation

Människobehandlande arbete kännetecknas bl.a. av att det huvudsakligen utförs av kvinnor och att det är ett moraliskt arbete (Hasenfeld 1983, 2010). Den lagstiftning som socialsekreterare ska tillämpa är t.ex. ett uttryck för samhällets moral beträffande vad som är acceptabelt och inte beträffande barns levnadsvillkor. Men också enskilda socialsekreterare och klienter är människor med en personlig moralisk uppfattning, vilket innebär att när dessa människor möts i arbetet får det oundvikligen en moralisk karaktär. Socialsekreterare arbetar med människor som ”råmaterial”, dvs. det är människor och deras sociala situation som skall förändras (Hasenfeld 1983, 2010). Det krävs därför också en sortering och kategorisering av människor för att avgöra huruvida de faller inom organisationens målgrupp eller inte. Detta innebär oundvikligen att människor måste ges en byråkratisk identitet och göras om till ”ärenden” eller ”fall” för att kunna hanteras (se t.ex. Prottas 1979, Lipsky 1980, Hasenfeld 1983, Johansson 1992). Socialsekreteraren varken kan eller ska arbeta med att förändra ”hela” människan, utan bara den specifika ”del” av människan som är kopplat till den problematiska situation som gör att socialtjänsten behöver agera. Människor betraktas därmed huvudsakligen utifrån detta ”problemperspektiv” och blir till ett ”(barnavårds)fall”. Sorteringen och kategoriseringen av ärenden inom organisationen, liksom den efterföljande formella handläggningen, innebär därmed också en byråkratisk process. Denna process kan för omvärlden te sig stelbent eftersom

den är förenad med regler och rutiner som passar mer eller mindre väl överens med de människor som är i behov av socialtjänstens stöd eller kontroll.

Hasenfeld (1983, 2010) menar att människobehandlande organisationer genomgår återkommande legitimitetskriser och att de därför är starkt beroende av omvärldens stöd. Inom social barnavård yttrar sig den här typen av legitimitetskriser som regel vid dramatiska barnavårdsfall som uppmärksammas av media (se t.ex. Parton 1997, Lundström 2004).

Balansgången mellan att inte ingripa för mycket i familjers självbestämmande skall ständigt vägas emot risken för att ett barn riskerar att fara alltför illa i hemmiljön. När felaktiga beslut får allvarliga konsekvenser för utsatta barn, ställs ofta krav på en förbättrad lagstiftning eller bättre riskbedömningsinstrument inom barnavården, trots att arbetet till sin natur alltid kommer att innebära risker för felaktiga beslut, liksom alla former av bedömningsarbete (Börjeson 2007). Den centrala frågan handlar kanske snarare om att bli bättre på att identifiera de misstag som kan undvikas (Munro 1996).

Några dilemman i barnavårdsutredningar

Det har tidigare beskrivits de särskilda svårigheter som socialsekreterare upplever när de ska bedöma vad som är normalt eller inte för små barn. Men den sociala barnavården präglas överlag av flera osäkerhetsfaktorer som inte enbart kan kopplas till bedömningen av barnets situation och utsatthet. Exempel på strukturella osäkerhetsfaktorer är t.ex. att socialsekreterare sällan har kontroll över hela hjälpprocessen och därmed inte kan kontrollera utfallet till fullo (Lipsky 1980). Studier tyder t.ex. på att majoriteten av barnavårdens barn är föremål för ett flertal utredningar under sin barndom till följd av förändrade situationer eller placeringar som brutit samman, vilket leder till återkommande vårdkedjor för dessa barn (se t.ex. Sundell m.fl. 2004). Hur det slutligen kommer att gå för barnet beror därmed dels på hur väl socialsekreterarna utreder barnets behov och föreslår ”rätt insats”, men också på kvalitén i de hjälpinsatser som tar vid och som ofta utföras av andra institutioner eller familjehem, samt andra händelser i barnets omvärld. Socialsekreterare kan inte heller kontrollera arbetstakten eller inflödet av ärenden vilket gör att akuta situationer kan uppstå som kan tvinga socialsekreteraren till att prioritera bland ärenden (ibid. Johansson 1992). Arbetet är också delvis känslostyrt (Håkansson & Stavne 1983, Rosen 1994, Nordlander 2006), vilket innebär att olika socialsekreterare kan bedöma ett barnavårdsärende olika allvarligt (se t.ex. Grinde 2004). Lagen ger som tidigare påtalats också förhållandevis stort utrymme för tolkning, inte minst vid tolkningen av ”barnets bästa” som är ett psykologiskt begrepp (se t.ex. Hollander 2001, 2005).

Inom den sociala barnavården skall socialsekreterare inte bara bedöma en aktuell social situation, de ska också bedöma eventuella framtida risker om ett visst beteende eller en viss levnadssituation får pågå. Att göra prognoser inför framtiden är förenat med en mängd osäkerhetsfaktorer eftersom såväl människor som sociala situationer inte är statiska utan förändras och påverkas av flera olika faktorer, varav en del kan vara svåra att förutse. Barnavårdsarbetet präglas därmed av en stor osäkerhet, något som ofta kommit att tolkas som en brist på kunskap eller otillräckliga metoder och behandling inom social barnavård. Samtidigt som en ständigt pågående kunskapsutveckling och metodutveckling är nödvän-

dig inom den sociala barnavården, så är det viktigt att framhålla att en absolut tvärsäkerhet från socialsekreterarens sida i vad som bör göras kanske inte alltid är av godo, utan en öppenhet för förändrade bedömningar kan vara minst lika viktig. Om socialsekreterare vågar erkänna känslor av osäkerhet, skulle det därmed kunna betraktas som en tillgång, eftersom detta kan minska risken för att de låser fast sig vid bestämda tolkningar och lösningar i ett för tidigt skede (Munro 1996), vilket är ett vanligt problem i barnavårdsutredningar (Sundell & Egelund 2001).

Mötet med rättssystemet

När det gäller att bedöma om tvångsvård med LVU är nödvändigt eller inte är lagstiftningen i och för sig mer detaljreglerad, samtidigt uppfattas kriterierna för LVU ofta som svåra att bedöma[3]. När går t.ex. en situation från att vara allvarlig till att faktiskt innebära en påtaglig risk för barnets hälsa och utveckling? I LVU- ärenden har socialsekreterare dock inte samma handlingsutrymme som vanligt, eftersom det är förvaltningsrätten[4] som avgör om kriterierna för tvångsvård är uppfyllda eller inte. Socialsekreteraren utreder och bedömer barnets behov och föreslår LVU, men själva beslutet överlämnas därmed till en annan myndighet (4 § LVU). Ur ett rättssäkerhetsperspektiv kan detta medföra flera fördelar för klienten, eftersom både vårdnadshavare och barn då får tillgång till offentligt biträde, vilket också innebär att barn under 15 år genom biträdet kan få en egen ”röst” trots att de inte själva är processbehöriga (se 36 och 39 §§ LVU). I barnavårdsärenden som leder till frivilliga åtgärder är det juridiskt alltid vårdnadshavarna som talar för barnets intressen tills det fyllt 15 år, vilket kan vara till barnets nackdel om de har motstridiga intressen (Mattsson 2006). Själva beslutsprocessen i ärenden där tvångsvård föreslås är också öppen, tydlig och beslutet kan omprövas.

Mötet mellan socialtjänstens behandlingsideologi och rättssystemets mer precisa regler och beviskrav kan dock påverka såväl socialsekreterarnas arbete som förvaltningsdomstolarnas arbete och bedömningar. Socialtjänstens ansökningar om tvångsvård erhåller i de flesta fall bifall i förvaltningsrätten (Socialstyrelsen 1995, 2009) så mycket tyder på att överensstämmelsen mellan socialtjänstens bedömningar och rättspraxis är stor. Forskare talar om att detta till stor del beror på att det i Sverige vuxit fram en ”terapeutisk rätt” i tvångsvårdsärenden som i förlängningen kan vara rättsosäker för den enskilde (se t.ex. Hollander & Marklund 1983, Jacobsson 2006, Hollander m.fl. DN Debatt 2006). Samtidigt har det visat sig att socialsekreterare avvaktar tills de har vad de

[3] De allra flesta insatser inom den sociala barnavården sker idag frivilligt med stöd av SoL och i öppenvård. Ca 28 300 barn och unga hade en eller flera öppenvårdsinsatser 1 november 2010. Vanligaste insatsen var behovsprövat personligt stöd följt av kontaktperson/kontaktfamilj. Men även när placering utanför hemmet är aktuellt så överväger frivilliga placeringar enligt SoL. Ca 17 200 barn och unga vårdades utanför det egna hemmet 1 november 2010. Av dessa vårdades ca 12 100 med stöd av SoL, 4 800 med stöd av LVU och 300 var omedelbart omhändertagna enligt 6 § LVU. Totalt 24 900 barn vårdades någon gång utanför det egna hemmet under år 2010 (Socialstyrelsen 2011, s 5-6).

[4] Förvaltningsrätten är benämningen på första instansen i allmän förvaltningsdomstol och dess beslut kan av parterna överklagas till kammarrätten och, om prövningstillstånd meddelas, till regeringsrätten. Till och med den 15:e februari år 2010 hette förvaltningsrätten istället länsrätten.

uppfattar som tillräckliga bevis innan en ansökan om LVU överhuvud taget görs, eftersom ett avslag i förvaltningsrätten på en sådan ansökan förknippas med flera risker för barnet (Ponnert 2007). En sådan risk har att göra med att barnet riskerar att fara illa i processen om socialtjänsten och förvaltningsrätten gör olika bedömningar. En majoritet av de ansökningar om LVU-vård som görs föregås av ett omedelbart omhändertagande där socialnämnden har fattat ett tillfälligt beslut om tvångsvård. I tre av fyra förvaltningsrätter var det år 2008 över 80 procent av fallen som inleddes med ett omedelbart omhändertagande (Socialstyrelsen 2009, s. 30). När förvaltningsrätten prövar frågan om vård är därmed barnet i merparten av fallen redan skild från sin/a vårdnadshavare, varmed ett avslag på vårdansökan om LVU i förvaltningsrätten, och därefter eventuell efterföljande överklagan från nämndens sida till kammarrätten, innebär att barnet kan komma att tvingas att flytta upprepade gånger.

Ett annat dilemma är att socialsekreterare som regel uppfattar tonårsärenden med ett eget socialt nedbrytande beteende som ”enklare” att bevisa i förvaltningsrätten, medan det kan ta längre tid för socialsekreterare att ”samla” tillräckliga bevis för yngre barn med brister i omsorgen (Ponnert 2007). Detta kan delvis förstås utifrån att problem relaterade till hemmiljön är svårare för omvärlden att få insyn i, medan destruktiva ungdomar både syns och hörs i samhället, till skillnad från yngre barn. En annan förklaring kan vara att socialsekreterare upplever att det är svårare att få tydlig och konkret information om vårdnadshavarnas brister från professionella samarbetspartners, än när det gäller information om tonåringars beteende (ibid.) Socialsekreterares föreställningar och erfarenheter av den rättsliga prövningen ingår dock i de överväganden som görs innan en tvångsvårdsprocess inleds (ibid.). Paradoxalt nog tenderar socialsekreterare att argumentera hårdare för tvångsvård i LVU-utredningar när de redan har en stark bevisföring, vilket i normalfallet gäller tonåringar med destruktivt beteende, medan mer osäkra ärenden beträffande små barn tenderar att genomsyras av en svagare argumentation där även vårdnadshavarnas resurser lyfts fram (ibid.). En förklaring till detta kan vara att vårdnadshavarna oftare samtycker till tvångsvård på grund av den unges eget beteende. En ”hård” argumentation i skriftliga utredningar avseende tonåringar innebär därmed sällan en risk att förlora vårdnadshavarnas fortsatta samarbetsvilja. Både socialsekreterare och ev. professionella samarbetspartners kan därmed ha en klientrelation till vårdnadshavarna där det finns en risk att en fortsatt (god) behandlingskontakt kan äventyras av en alltför tydlig eller ensidig kritik av vårdnadshavarens föräldraförmåga.

Att arbeta med barn och deras föräldrar

Att ingripa till skydd och stöd för barn skiljer sig på en rad punkter från socialt arbete med ensamstående vuxna. Vuxna individer anses t.ex. både i lagstiftning och i praktik ha ett eget ansvar för relationen till myndigheten och för att eventuella insatser fungerar,

vilket kan resultera i att den här typen av ärenden upplevs som ”enklare” än arbete med barn.[5]

Samtidigt så innebär socialt arbete med barn oundvikligen också ett socialt arbete med vuxna - nämligen barnets vårdnadshavare. I praktiken innefattar social barnavård därmed alltid ett arbete som involverar både barn och vuxna föräldrar. Inte sällan har barnet och dess vårdnadshavare olika behov och intressen, vilket gör barnavårdsarbetet både professionellt och känslomässigt komplicerat. Även om socialtjänsten skall arbeta utifrån ett barnperspektiv och utifrån barnets bästa, har forskning visat att socialsekreterarnas tankar om föräldrarna påverkar socialsekreterarens bedömningar och de insatser som föreslås för barnet på flera olika sätt.

Samarbetet med föräldrarna får också en speciell betydelse i den svenska kontexten där möjligheten till tvångsvård av barn begränsas av principen om samtycke, dvs. en av förutsättningarna för tvångsvård enligt LVU är att någon vårdnadshavare (eller den unge om denna är över 15 år) motsätter sig den föreslagna vården, alternativt att samtycket bedöms vara otillräckligt. Socialsekreterare har också i svenska studier visat sig vara måna om att upprätta ett fungerande samarbete med föräldrarna (Claezon 2004, Ponnert 2007). Även om detta kan betraktas som en självklar utgångspunkt och som något positivt så kan det också finnas risk för en alltför stor föräldrafokusering i utredningsarbetet, eftersom ett fungerande samarbete krävs för att socialsekreteraren skall kunna undvika tvångsvård (Ponnert 2007). Tvångsvård betraktas som regel som ett sämre alternativ för barnet av socialsekreterare än frivilliga placeringar, trots att frivilliga placeringar kan avbrytas när som helt på vårdnadshavarnas initiativ (ibid.).

Föräldrarna har också visat sig ha betydelse för hur socialsekreterare formulerar sig i LVU-utredningar där tvångsvård föreslås. Forskning har visat att negativa beskrivningar om föräldrar dominerar barnavårdsutredningar där tvång föreslås (Backe-Hansen 2001, Friis 2003). Jag visar dock i en studie att socialsekreterarna i skriftliga LVU-utredningar också använder sig av ”varvandets logik”, vilket innebär att negativa omdömen om föräldrarna trots allt varvas med positiva omdömen som ett sätt att bibehålla ett gott samarbete med föräldrarna - ett samarbete som kan vara nödvändigt för att socialtjänsten skall ha möjlighet till fortsatt insyn i barnets situation efter utredningstiden är slut genom (frivilliga) behandlingsinsatser (Ponnert 2007). Omsorgen om föräldrarna riskerar på så sätt att medföra att föräldrar framställs som ”bättre” än de egentligen är.

Ett flertal forskare har visat att när föräldrarna uppfattas som samarbetsvilliga så tenderar socialsekreterare att betrakta problematiken som mindre allvarlig (se t.ex. Dingwall m.fl. 1983, Vernon & Fruin 1986, Andersson 1991, Kähkönen 1999, Claezon 2004, Grinde 2004). Några brittiska forskare går så långt att de menar att det sociala barnavårdsarbetet styrs av en ”rule of optimism”, där socialsekreterare så långt det är möjligt betraktar och bedömer föräldrarna positivt (Dingwall m.fl. 1983, s. 79-102). Detta tar sig uttryck i form av kulturrelativism där barnets sociala situation förklaras och tolkas utifrån den kultur eller miljö det befinner sig, eller tankar om att alla föräldrar i grunden hyser en

[5] På liknande sätt upplevs, som tidigare nämnts, ofta arbete med riktigt små barn som mer emotionellt betungande och svårare, än socialt arbete med äldre tonåringar (se t.ex. Claezon 1987, Andersson 1991, Ponnert 2007).

naturlig kärlek för sina barn, vilket gör att föräldrars negativa beteenden riskerar att neutraliseras (ibid.). Att skilja på barnets behov och föräldrarnas behov är därmed svårare i praktiken än i teorin. Inte minst med tanke på att barns rätt till kontakt med båda sina föräldrar på flera olika sätt betonas såväl i internationell rätt som i svensk lagstiftning, t.ex. kan föräldrar i vårdnadstvister sedan 1998 dömas till gemensam vårdnad mot sin vilja (prop. 1997/98:7). Gemensam vårdnad vid skilsmässor kan sägas vara västvärldens kulturella tolkning av hur begreppet barnets bästa betraktas när föräldrarna separerar (Kurki-Suonio 2000). Även om detta framhålls som en ordning som tillkommit för att tillgodose barns rättigheter, så finns en risk att en sådan norm i praktiken kommer att fungera som ett tvång för barnen och som föräldrars rätt (Eriksson 2003). Social barnavård ingår i ett större diskursivt sammanhang, vilket innebär att generella tankar om barns ”typiska” och generella behov oundvikligen ingår i socialsekreterares moraliska tänkande, vilket sedan skall omvandlas till en individuell bedömning av enskilda barns specifika behov. I lagstiftningen betonas t.ex. att socialtjänsten vid placeringar ska arbeta för att underlätta barnets kontakt med föräldrar och nära anhöriga (se t.ex. 6 kap 1 § SoL, 6 kap 5 § SoL, 14 § LVU). Detta är således en grundläggande tanke om barns typiska generella behov inom svensk barnavård idag. Samtidigt är det viktigt att socialsekreterare också vågar stå upp för individuella behovsbedömningar som står i strid med denna generella utgångspunkt, då barnets bästa i vissa specifika fall kan innebära att kontakten med anhöriga bör begränsas för en kortare eller längre tid. På samma sätt är en återgång till barnets hemmiljö inte alltid möjlig efter en placering, även om detta är en generell målsättning.

Brittiska forskare har framhållit att tvångsvård ofta betraktas som ett misslyckande och alltmer ses som en tillfällig åtgärd där målet är en återgång till hemmiljön (Sinclair m.fl. 2005a, 2005b). En risk när släktrelaterade relationer betonas alltför starkt inom den sociala barnavården kan vara att placeringar utanför hemmet blir alltför kortvariga ur barnets perspektiv (Thoburn m.fl. 2000, Sinclair m.fl. 2005b). Samtidigt tyder forskning på att i de flesta fall mår barn som placeras utanför det egna hemmet väl av en fortsatt kontakt med sina föräldrar och att detta gynnar deras identitetsutveckling (se t.ex. Andersson 1995, Berridge 1997). Socialtjänstens, och därmed ansvarig socialsekreterares ansvar för de barn som utreds kvarstår under hela tiden en insats pågår, vilket för en del barn och deras familjer kan vara hela barnets uppväxt. En placering utanför hemmet av barn som far illa innebär sällan en permanent lösning, utan arbetet med att få en fungerande kontakt mellan barn och dess vårdnadshavare är idag som regel en aktiv del av socialsekreterares arbete, oavsett om barnet skall flytta hem igen eller inte. Den övergripande målsättningen är som regel att barn efter en placering skall kunna flytta hem till sina föräldrar, vilket också kan vara en orsak till att många barn befinner sig i ständigt pågående vårdkedjor. Hur man bäst uppnår hållbara lösningar för de mest utsatta barnen inom den sociala barnavården är därmed ett ständigt återkommande dilemma. Juridiskt finns också ett fortsatt ansvar för barn som kan vara i behov av stöd även efter det att insatser har avslutats (se 5 kap 1 § SoL), även om det i praktiken har visat sig svårt att tillämpa detta utan samtycke från de enskilda. I ett nytt lagförslag föreslås dock socialsekreterare få

ökade möjligheter att följa upp utsatta barn efter att en utredning avslutats trots att inga insatser pågår (SOU 2009).

Socialsekreterarens handlingsutrymme och drivkrafter

Socialsekreterares arbete med utsatta barn är svårt och komplicerat och deras ansvar för utsatta barn är omfattande; såväl juridiskt, praktiskt som känslomässigt. Vad är det då som gör att socialsekreterare väljer att arbeta inom ett så komplicerat yrke som barnavården? Den kollegiala gemenskapen har visat sig vara en faktor som bidrar till att socialsekreterare faktiskt trivs med sitt arbete (Marklund m.fl. 1984, Pithouse 1998). Mycket tyder också på att makten och det stora handlingsutrymmet, dvs. möjligheten att påverka och att göra självständiga bedömningar och lösningar, är en av de faktorer som bidrar till att socialsekreteraren inom barnavården trots allt trivs med arbetet (McNeely 1992, s. 234, Stalker m.fl. 2007). En tilltro till att kunna förbättra människors tillvaro är ytterligare en stark drivkraft för socialsekreterare som arbetar med barnavård (Stalker m.fl. 2007). Paradoxalt nog verkar det finnas ett samband mellan höga nivåer av emotionell utmattning och stark tillfredsställelse med arbetet bland många socialsekreterare inom just barnavården (Stalker m.fl. 2007).

Att socialsekreterare har ett förhållandevis stort handlingsutrymme att agera kan delvis förklaras utifrån att den svenska lagen är en ramlag som saknar tydliga handlingslinjer, varmed lagen får sitt innehåll i socialsekreterarens tillämpning av densamma. Det har också tidigare nämnts att vilka insatser som finns att tillhandahålla kan se olika ut i olika kommuner. Men socialsekreterares handlingsutrymme har också sin förklaring i att socialsekreteraren besitter ett kunskapsövertag både i relation till arbetsledare och till klient, då denna ofta ensam har kunskap om såväl klientens situation som organisationen och dess resurser (Lipsky 1980). Lipsky (1980) menar att det egentligen är omöjligt för gräsrotsbyråkrater att göra ett fullgott arbete som är i linje med alla krav och målsättningar. Bristen på insyn i klientkontakten och bristen på extern kontroll från arbetsledare kan därmed användas av socialsekreteraren för att hitta lösningar som socialsekreteraren själv anser vara acceptabla och som ändå inte strider mot organisationens regler (ibid.).

Relationen mellan socialsekreterare och klient är i grunden ojämlik. Trots detta så kan det finnas möjlighet för klienter att utöva motmakt, genom att t.ex. öka sin kunskap om den service de efterfrågar eller förneka sitt behov av den service som erbjuds (Hasenfeld 1983, 2010). Socialsekreterares handlingsutrymme är därmed inte konstant i omfattning, utan beroende av den specifika situationen (Johansson 1992, Evans & Harris 2004). Studier har t.ex. visat att socialsekreterare trots sin maktposition kan känna maktlöshet och vanmakt i barnavårdsärenden (se t.ex. Sunesson 1981, Claezon & Larsson 1985). Det är också viktigt att påtala att ett stort handlingsutrymme kan ha både positiva effekter (t.ex. kreativa lösningar) och negativa effekter (t.ex. maktmissbruk och godtyckligt beslutsfattande).

Sammanfattande slutdiskussion

Socialsekreteraren har förhållandevis stort handlingsutrymme att göra självständiga bedömningar som ligger till grund för beslut inom den sociala barnavården. Detta beror bl.a. på lagstiftningens utformning (ramlag) och organiseringen av arbetet som medför en brist på insyn i det faktiska mötet med klienten. Socialsekreterare har därmed en maktposition som är överordnad klientens. Att arbeta med barnavård innebär att arbeta med både barn i olika åldrar och med olika behov, men också med deras föräldrar, som kan ha andra intressen och behov. Samtidigt är socialsekreterare anställda av en organisation som ställer krav på socialsekreterarens handlande. Det sociala arbetet präglas därmed också av organisatoriska begränsningar som kan verka hindrande för socialsekreteraren att tillgodose familjers behov, t.ex. på grund av resursbrist. Som exempel kan nämnas att det är vanligt att kommunerna har som policy att socialsekreterare i första hand ska använda befintliga öppenvårdsresurser inom den egna organisationen (Socialstyrelsen 2006), vilket kan innebära att socialsekreterare tydligt måste kunna motivera för sin arbetsledare när och varför de anser andra (dyrare) insatser vara nödvändiga. Socialsekreterare arbetar därmed på uppdrag av både föräldrar och deras barn (servicemottagare) men också på uppdrag av samhället via en specifik organisation. Socialsekreterares handlingsutrymme är visserligen begränsat av organisatoriska krav och förutsättningar (se t.ex. Johansson 1992), men detta handlingsutrymme är inte statiskt utan kan i vissa situationer töjas och utvidgas, t.ex. med stöd av goda argument (jfr Evans & Harris 2004). De organisatoriska förutsättningarna får därmed aldrig användas som en ursäkt för socialsekreterare att oreflekterat följa (generella) regler.

Arbete i människobehandlande organisationer innebär att navigera i viss osäkerhet till följd av motstridiga krav och på grund av de snabba och ibland oförutsägbara förändringar som kan ske i människors vardag och liv. Professor Bengt Börjesson menar att för att vara en bra socialarbetare krävs både en förmåga att känna osäkerhet, men samtidigt en kompetens som medför att socialarbetaren inte blir handlingsförlamad trots denna osäkerhet (Börjeson 2006, s. 180). Det krävs också en förmåga till reflektion och en sensitivitet att bedöma när det är dags att agera och på vilket sätt. Ibland är tvångsvård nödvändigt för att skydda barn. Men det är inte heller självklart att det blir bättre med massiva insatser till familjer (Denvall & Vinnerljung 2006). Ibland kanske det är fullt tillräckligt att socialsekreteraren är närvarande och stödjande i en förändringsprocess som familjen själva påbörjar under t.ex. en utredningsprocess. Ibland kanske det är bäst att göra ingenting alls. Detta är bedömningar som socialsekreterare måste vara kapabla att självständigt göra och kunna motivera. Detta är en utmaning, men också ett varierande och spännande arbete.

Referenser

Akademikerförbundet SSR (2006) *Socialsekreterares arbetssituation Våren 2006.* Stockholm: Akademikerförbundet SSR.

Akademikerförbundet SSR (2010) *Socialsekreterare i tre stora stadsdelar i Malmö. Socialsekreterare i två stora stadsdelar i Stockholm.* (www.akademssr.se)

Andersson, Gunvor (1991) *Socialt arbete med små barn.* Lund: Studentlitteratur.
Andersson, Gunvor (1991) *Barn i samhällsvård.* Lund: Studentlitteratur.

Andersson, Gunvor & Tommy Lundström (2004) "Socialarbetare om massmedier". *Nordisk sosialt arbeid.* 24 (1): 2-18.

Backe-Hansen, Elisabeth (2001) *Rettferdiggjøring av omsorgsovertakelse. En beslutningsteoretisk analyse av barnevernstjenstens argumentasjon i en serie typiske saker om små barn.* Oslo: NOVA Rapport 02/01.

Bergmark Åke, Tommy Lundström, Renate Minas, & Stefan Wiklund (2008) *Socialtjänsten i blickfånget: organisation, resurser och insatser: exempel från arbete med barn och ungdom, försörjningsstöd, missbruk*. Första utgåvan. Stockholm: Natur och Kultur.

Berridge, David (1997) *Foster care. A research review.* London: The Stationery Office.

Börjeson, Bengt (2006) "Socialarbetaren och kunskapsneurosen" i Blom. B., Morén, S. & Nygren, L. *Kunskap i socialt arbete. Om villkor, processer och användning*. Stockholm: Natur och Kultur.

Börjeson, Bengt (2007) "Nu kan folket andas ut". *Social Qrage.* (3): 29.

Claezon, Ingrid (2004) *Tvångsomhändertaganden. Ur tonåringars, anhörigas och socialsekreterares perspektiv.* Bokförlaget Mareld.

Denvall, Verner & Vinnerljung Bo (2006) *Nytta och fördärv. Socialt arbete i kritisk belysning.* Stockholm: Natur och Kultur.

Dingwall, Robert, John M. Eeklaar & Topsy Murray (1983) *The protection of children: State intervention in family life*. London: Blackwell Publishers.

Egelund, Tine (1997) *Beskyttelse af barndomen. Socialforvaltningers risikovurdering og indgrep.* København: Hans Reitzels forlag.

Eriksson, Maria (2003) *I skuggan av pappa. Familjerätten och hanteringen av fäders våld. Stehag:* Förlags AB Gondolin.

Esping, Hans (1984) "Uppgift för gräsrotsbyråkrat". *Tiden,* (2): 72-78.

Evans, Tony & John Harris (2004) "Street-Level Bureaucracy, Social Work and the (Exaggerated) Death of Discretion". *British Journal of Social Work*, 34 (6): 871-895.

Friis, Eva (2003) *Sociala utredningar om barn. En rättssociologisk studie av lagstiftningens krav, utredningarnas argumentationer och konsekvenser för den enskilde.* Lund: Studentlitteratur.

Grinde, Turid Vogt (2004) *Nordisk barnevern. Terskelen for barneverntiltak og beslutningsprosessen ved bruk av tvang*. NOVA Rapport 18/04. Oslo: Norsk Institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA).

Hasenfeld, Yeheskel (1983) *Human service organizations*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Hasenfeld, Yeheskel (2010, 1992) *Human Services as Complex Organizations*. Newbury Park, London & New Delhi: Sage Publications.

Hollander, Anna & Stefan Marklund (1983) "Den terapeutiska rättens framväxt- om barnlagstiftningens förändringar och samhälleliga karaktär". *Retfærd,* 24: 7-30.

Hollander, Anna (2001) ”Omhändertagen- samhällets ansvar för utsatta barn och unga. En kritisk granskning av LVU-utredningens betänkande”. *Socionomen*, (1): 37- 42.

Hollander Anna (2005) ”Lagens konstruktion underlättar inte tolkningen av barnets bästa. En studie av barnets rättsliga ställning i Socialtjänstlagen (SoL) och i lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU)”. *Socionomen,* (4):44-49.

Håkansson, Hans & Karin Stavne (1983) *Jag känner mig så himla osäker…” En bok om socialarbetaren i barnavården, om att vara i en mellanställning och ensam ansvarig.* Stockholm: SkeabFörlag.

Jacobsson, Maritha (2006) *Terapeutens rätt. Rättslig och terapeutisk logik i domstolsförhandlingar.* Umeå: Umeå universitet

Johansson, Roine (1992) *Vid byråkratins gränser. Om handlingsfrihetens organisatoriska begränsningar i klientrelaterat arbete.* Lund:Arkiv.

Kullberg, Karin (1997) ”Män på Socialhögskolan.” I: Per Gunnar Edebalk, Inger Farm, & Hans Swärd (redaktörer.) *Socialhögskolan i Lund Femtio år - En jubileumsskrift.* Lund: Meddelande från Socialhögskolan 1997:7.

Kullberg, Karin (2006) *Man hittar sin nisch. Om män i socionomyrket - karriär, minoritet och maskulinitet*. Växjö: Rapportserie i socialt arbete 2006:6, IVOSA, Växjö universitet.

Kurki-Suonio, Kirsti (2000) “Joint Custody as an interpretation of the best interests of the child in critical and comparative perspective”. *International Journal of La*w, *Policy and Family*. 14 (3):183-205.

Kähkönen, Päivi (1999) “The assessment of parenting in the child Welfare Practice”. *Children and Youth Services Review,* 21(7): 581-603.

Lipsky, Michael (1980) *Street Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services.* New York: Russel Sage.

Lundström, Tommy (2004) ”Mellan vardag och dramatik. Pressens bevakning av socialt arbete med utsatta barn och unga”, s. 223-253. I: Helene Blomberg, Christian Kroll, Tommy Lundström & Hans Swärd (2004) *Sociala problem och socialpolitik i massmedier.* Studentlitteratur: Lund.

Marklund, Staffan, Karin Nordenstam & Roland Penton (1984) *Socialvärlden. Om mötet mellan socialarbetare och klient.* Liber Förlag: Stockholm.

Mattsson, Titti (2006) *Barnet som subjekt och aktör. En rättslig studie om barn i familjehem.* Uppsala: Iustus Förlag.

McNeely, R.L. “Job satisfaction in the Public Social Services: Perspectives on Structure, Situational factors, Gender and Ethnicity” s.224-255 I: Yehesekel Hasenfeld (1992) *Human Services as Complex Organisations*. Newbury Park London, New Delhi: Sage Publications.

Meeuwisse, Anna & Hans Swärd (2000) ”Vad är socialt arbete?” I: Anna Meeuwisse, Sune Sunesson & Hans Swärd (red.) *Socialt arbete – en grundbok.* Stockholm: Natur & Kultur.

Munro, Eileen (1996) “Avoidable and Unavoidable Mistakes in Child Protection Work”. *British Journal of Social Work*, 26 (6): 793-808.

Nordlander, Lars (2006) *Mellan kunskap och handling. Om socialsekreterares kunskapsanvändning i utredningsarbetet*. Umeå: Umeå universitet.

Parton, Nigel, David Thorpe & Corinne Wattam (1997) *Child Protection. Risk and the moral order*. London: Macmilliam Press.

Pithouse, Andrew (1998) *Social work. The social organisation of an invisible trade*. Andra uppl. Aldershot: Ashgate.

Ponnert, Lina (2007) *Mellan klient och rättssystem. Tvångsvård av barn och unga ur socialsekreterares perspektiv.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.

Prop. 1979/80:1 *Om Socialtjänsten. Del A-C.*

Prop. 1997/98:7 *Vårdnad, boende och umgänge.*

Prottas, Jeffrey (1979) *People-processing. The street level bureaucrat in public service bureaucracies.* Toronto: Lexington Books.

Rosen, Aaron (1994) "Knowledge Use in Direct Practice". *Social Service Review*, 68 (4): 561-577.

SCB, Statistiska Centralbyrån (2007) *Arbetskraftsundersökningar.*

Sinclair, Ian, Kate Wilson & Ian Gibbs (2005 a) *Foster placements. Why They Succeed and Why They Fail*. London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Sinclair, Ian, Claire Baker, Kate Wilson & Ian Gibbs (2005 b) *Foster children. Where They Go and How They Get On*. London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Socialstyrelsen (1995). *Barnet i rättsprocessen. LVU-mål i kammarrätterna – beslutsunderlag och domar.* SoS-rapport 1995:21. Stockholm: Socialstyrelsen.

Socialstyrelsen (2006) *Öppenvårdens former. En nationell kartläggning av öppna insatser i socialtjänstens barn- och ungdomsvård.* Stockholm: Socialstyrelsen.

Socialstyrelsen (2009) *Barnets rätt och LVU. Om barnet i rättsprocessen.* Stockholm: Socialstyrelsen.

Socialstyrelsen (2011). *Statistik socialtjänst. Barn och unga - Insatser år 2010.* Stockholm: Socialstyrelsen.

Stalker Carol A, Deena Mandell, Karen M. French, Cheryl Harvey & Margriet Wright (2007). "Child welfare workers who are exhausted yet satisfied with their jobs: how do they do it?" *Child & Family Social Work*, 12 (2): 182-191.

SOU 2009:68 *Lag om stöd och skydd för barn och unga (LBU).*

Sundell, Knut & Tine Egelund (2001) *Barnavårdsutredningar en kunskapsöversikt.* Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete Stockholm och Förlagshuset Gothia.

Sundell, Knut, Bo Vinnerljung, Cecilia André Löfholm & Eva Humlesjö (2004) *Socialtjänstens barn*. Stockholms stad: Socialtjänstförvaltningen, FoU-rapport nr 4.

Sunesson, Sune (1981) *När man inte lyckas. Om hinder, vanmakt och oförmåga i socialt arbete.* Stockholm: Almqvist & Wiksell Förlag.

Svensson Kerstin (2008) *Socionomer och socialt arbete. En enkätstudie av ett professionellt fält.* Lund: Meddelanden från Socialhögskolan 2008:3, Lunds universitet.

Thoburn, June, Jennifer Wilding & Jackie Watson (2000) *Family support in cases of emotional maltreatment and neglect.* London: The Stationery Office.

Vernon, Jeni & David Fruin (1986) *In care. A study of social work decision making.* London: National children's bureau.

Tidningsartikel:

DN Debatt 061026: *Rättssäkerheten kränks i tvångsvårdsärenden.* Av Anna Hollander, Stefan Sjöström och Maritha Jacobsson.

Kapitel 5. Barn i samhällsvård

av Gunvor Andersson

Inledning

Detta kapitel handlar om den del av social barnavård, som utgörs av samhällsvård, dvs. placering av barn utanför hemmet. När barn placeras i familjehem eller på institution (Hem för Vård eller Boende, HVB) tar samhället över den dagliga vården, även om föräldrarna vanligen behåller den juridiska vårdnaden. Trots juridiska ramar och regelverk så finns det ett handlingsutrymme för ansvariga socialsekreterare. Det är en gränsdragningsfråga, som delvis är beroende av tid och plats, när förhållanden i hemmet ska bedömas som oacceptabla för barnen. Det är en bedömningsfråga, som delvis är beroende av kunskaper och resurser, om insatser i hemmet kan vara tillfyllest eller om barnet ska placeras utanför hemmet. Vilket valet än blir kan det vara livsavgörande för barnen. Det kan vara riskfyllt för barn om socialsekreterare underlåter att ingripa, men det kan också vara riskfyllt att ingripa, inte minst med tanke på rapporter om negativt utfall av samhällsvård. Detta kan vara ett dilemma.

I detta kapitel kommer först en historisk tillbakablick och uppgifter från offentliga rapporter om barn i samhällsvård. Därefter kommer två avsnitt med glimtar från aktuell (svensk) forskning, dels forskning som bygger på omfattande kvantitativa data t.ex. från nationella register och dels forskning som bygger på mindre urval och kvalitativa data t.ex. från intervjuer med berörda personer. I ena fallet görs jämförelser med andra grupper och i andra fallet är fokus på variation inom gruppen barn i samhällsvård. Eftersom forskningens bidrag behandlas kortfattat görs läsaren uppmärksam på referenser, där det finns möjlighet att läsa mer. Kapitlet avslutas med en diskussion.

Historisk tillbakablick

Liksom i övriga Europa ökade också i vårt land samhällsintresset för barn och barns fostran i skiftet mellan 1800- och 1900-tal. Den sociala frågan blev viktig och staten började ta ett ökat ansvar för barnuppfostran och den sociala kontrollen (Stang Dahl 1992). Norge blev först i världen med en barnavårdslagstiftning 1896, som sedan kopierades i Sverige 1902. De första svenska barnavårdslagarna var Lag om fosterbarnsvård (SFS 1902:63), Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn (SFS 1902:67) och Lag om minderåriga förbrytare (SFS 1902:72). Uppgiften att se till att lagen följdes var fördelad på olika nämnder. Lagen om fosterbarnsvård skärpte t.ex. kontrollen av fosterhem för fosterbarn under sju år, som mot ersättning fostrades av andra än sina föräldrar, och hälsovårdsnämnden eller kommunalnämnden ålades denna kontroll. Vanart och sedlig försummelse var skolrådens eller, på vissa håll, nyinrättade barnavårdsnämnders sak. För yngre barn var det vanligen inte vanart utan begreppet sedlig försummelse, som var tillämpligt. Det stod för föräldrars ”lastbarhet, vårdslöshet eller oförmåga

att ägna barnen nödig tillsyn" (Sundkvist 1994). För att råda bot på en del av tidigare lagars brister, kom den första sammanhållna lagstiftningen på barnavårdens område med 1924 års Lag om samhällets barnavård. Tommy Lundström (1993) ser den som grunden för den moderna barnavården. Det var då kommunala barnavårdsnämnder blev obligatoriska och barnavården fick den form och det innehåll, som i sina grunddrag återfanns även i 1960 års barnavårdslag. 1980 års Socialtjänstlag (SFS 1980: 620) kom sedan att på väsentliga punkter avvika från den äldre lagstiftningen (se Titti Mattssons kapitel).

Det var tämligen nytt att det fanns lagar till barns - och samhällets - skydd, när Centralförbundet för Socialt Arbete höll sin kongress i Stockholm 1906 (se Andersson, 2006). Där höll doktor Karolina Widerström, praktiserande läkare med engagemang i sociala frågor, ett engagerande tal om barnavård. Hon betonade vikten av att förbättra villkoren för den ogifta kvinna, som är på väg att bli mor. Hon bör inte ha rätt till anonymitet, som hon fortfarande hade vid den tiden. Istället bör hon få bättre möjlighet att själv ta hand om sitt barn. Ingen ska av nöd behöva lämna ifrån sig sitt barn. Ogifta mödrar bör bemötas med större mildhet och tredskande fäder "som så ofta håller sig undan, på en gång fegt och övermodigt" bör avkrävas större pliktuppfyllelse. Hon tänkte sig att om staten ger den ogifta modern stöd och en väl ordnad moderskapsförsäkring "vore fosterbarnsfrågan i samma stund så godt som bragt ur världen". Kajsa Ohlander (1992) har skrivit om den här kongressen, "som kan ses som den lysande startpunkten för det sociala territoriets uppkomst" (s. 43). I tidsbilden ingår ett socialt engagemang för det fattiga barnet, "barnet i nöd", de oäkta barnen övergivna av sina fäder och avskilda från sina mödrar, ibland bortauktionerade, ofta utackorderade, socialt vanärade och utan rättigheter.

Vid 1900-talets början var det ett särskilt bekymmer med arbetarklassens barn som ännu inte börjat i skolan och var för små för att klara sig själva, medan deras moder måste arbeta. Barnen behövde sin mor och skulle inte behöva lämnas bort. Vid den tiden var det en överlappning i diskussionerna om att lämna bort barn till barnkrubba/daghem eller till fosterhem/anstalt. Det var lika illa. Den barnomsorg som långt senare skulle komma att bli en skyldighet för alla kommuner att tillhandahålla och som föräldrar idag har rättighet till, den har en historia som är gemensam med den sociala barnavårdens. Det var långt fram i tiden en gemensam fråga hur man skulle ordna det för barn, som inte kunde tas om hand av sina mödrar på grund av förvärvsarbete och på grund av andra sociala problem. I början av seklet var det ett särskilt bekymmer med de ogifta mödrarna, som av skam eller nöd inte kunde ta hand om sina barn. I mitten av seklet talade man istället om de ensamstående mödrarna – "som i vår tid genom skilsmässorna ökat på ett nästan skrämmande sätt", som konsulent Gertrud Olsson, Socialstyrelsen, sade på en nordisk barnavårdskonferens 1948 (*Barnavård och Ungdomsskydd* 1948, nr 5).

Placering utanför hemmet enligt offentliga rapporter

Socialstyrelsen ger varje år ut en rapport om insatser för barn och unga, där det bl.a. finns uppgifter om hur många barn och unga som är placerade utanför det egna hemmet en viss dag (1 november) eller någon gång under föregående år. Enligt den senaste rapporten (Socialstyrelsen 2011) framgår t.ex. att ca 16 900 barn och unga (varav 3 700 var 18-20

år) hade heldygnsinsats 1 november 2010, varav 12 100 med stöd av SoL och cirka 4 800 enl. LVU. Av dem som var i vård enligt Sol var 70 procent i familjehem och av dem som var i vård enligt LVU var 67 procent i familjehem. Andelen i familjehem är dock betydligt högre för 0-12-åringar än för 13–17-åringar. Det är inte så stor variation över åren vad gäller 0-12-åringar, men andelen 13–17-åringar i vård utanför det egna hemmet har ökat de senaste åren, vilket bl.a. förklaras med att antalet ensamkommande flyktingbarn har ökat.

Om man inte ser till en viss dag (1 november) utan hur många barn och unga, som varit placerade någon gång under året, är det drygt 24 300, vilket betyder ca 1 procent av motsvarande åldrar i befolkningen (0-20 år). Det är dock betydligt färre andelar 0-12-åringar (0,53 procent) än 13–17-åringar (2,08 procent). När placeringen är enligt LVU går det att utläsa att det för yngre barn motiveras med hemförhållanden medan det för tonåringar, i ökande grad ju äldre de blir, motiveras med eget beteende. För 18–20-åringar är enbart LVU på grund av eget beteende tillämpligt.

Familjehem kan vara *jourhem* för tillfälliga placeringar, *nätverkshem* som utgörs av barnets släktingar eller närstående, som känner barnet sedan tidigare, eller s.k. *traditionella eller rekryterade familjehem*, som inte känner barnet sedan tidigare och rekryterats av socialtjänsten. Av samtliga placerade barn och unga var (1 november 2010) 69 procent i någon av dessa typer av familjehem. Hem för Vård eller Boende (HVB) kan drivas av *kommuner och landsting* eller av *enskild* eller av *staten* (det senare gäller HVB för särskild tillsyn). Av de knappt 30 procent av samtliga placerade barn och unga som (1 november 2010) var i HVB var fördelningen på de olika typerna av HVB 10, 14 och 3 procent.

Från Socialstyrelsen kommer vart fjärde år en social rapport. I *Social rapport 2006* finns för första gången ett särskilt kapitel om utsatthet bland barn. Det är läsvärt för den som t.ex. vill veta mer om förhållandet mellan socioekonomiska bakgrundsfaktorer och placering av barn utanför hemmet. I *Social rapport 2010* finns ett särskilt kapitel om skolbetyg, utbildning och risker för ogynnsam utveckling hos barn och visar på hög förekomst av ”skolmisslyckanden” för barn i samhällsvård.

Den av regeringen tillsatta utredningen om vanvård i den sociala barnavården har kommit med sin slutrapport (SOU 2011:61). En annan utredning, Upprättelseutredningen (SOU 2011:9) har gett förslag till åtgärder, både för att ge de drabbade upprättelse och för att förhindra framtida missförhållanden i samhällsvård.

Forskning som bygger på registerstudier

Det har blivit en alltmer aktuell fråga hur det går för barn som har varit i samhällsvård, dvs på institution och/eller i familjehem. Flera studier om utfall (outcome) enligt nationella register har genomförts av Bo Vinnerljung och kollegor på Socialstyrelsen, EpC och CUS/IMS. Utifrån kohorter av barn och/eller utifrån stora urvalsgrupper av barn med olika bakgrund har de gjort olika typer av jämförelser. När jämförelser görs mellan grupper visar dessa studier på att det i många avseenden går sämre för dem som varit i samhällsvård än för andra i motsvarande ålder, även sedan de blivit vuxna. Forskarna påminner om att det inte går att avläsa i vad mån negativt utfall senare i livet beror på tidigare erfarenheter i hemmet och i vad mån det beror på samhällsvården, men de menar

att utfallet visar på att samhället inte klarar att ge utsatta barn/placerade utanför hemmet likvärdiga villkor. Nedan ges olika glimtar av dessa studier, som alla bygger på nationella register. De ger fingervisningar om inom vilka områden barn med erfarenheter av samhällsvård är sårbara, in i vuxen ålder. Både oddskvoter, som visar på överrisker i jämförelse med andra grupper, och procentfördelning anges för att påminna läsaren om att det trots höga överrisker kan röra sig om låga procentandelar.

Lägre utbildningsnivå

Barn med erfarenhet av samhällsvård har som grupp svaga skolprestationer och stark tendens att bli lågutbildade som vuxna – vilket i sin tur korrelerar med andra problem i vuxen ålder (Vinnerljung 2006; Vinnerljung, Öman, & Gunnarson 2005). Sannolikheten för barn födda 1972 - 1979 att i åldern 20-27 år ha grundskola som högsta utbildning är jämfört med jämnåriga i normalbefolkningen 2,4 gånger så hög för dem som har varit i samhällsvård upp till fem år, om vården började före tonåren, och 4,4 gånger så hög, om vården började i tonåren. Det betyder t.ex:

Högsta utbildning för majoritetsbefolkningen
grundskola 12,4 %, gymnasium 60,1 %, eftergymnasial utbildning 27,5%

Högsta utbildning för dem med erfarenhet av stabil långtidsvård:
grundskola 37,3 %, gymnasium 55.0 %, eftergymnasial utbildning 7,0 %

Högsta utbildning för dem med erfarenhet av instabil långtidsvård:
grundskola 53,8 %, gymnasium 40,5 %, eftergymnasial utbildning 4,7 %

Det finns all anledning att uppmärksamma skolsituationen för barn i samhällsvård och se till att skolan uppmärksammar kunskapsluckor, ger det stöd som behövs och uppmuntrar förmågor (jfr projekt ”skolfam” som spridit sig i landet efter modell från Helsingborg, se t.ex. Lundborg 2009).

Högre risk för självmordsförsök och psykiatrisk vård

Det finns högre risk för självmordsförsök och psykiatrisk vård för dem som har erfarenhet av samhällsvård (Vinnerljung 2006; Vinnerljung, Hjern & Lindblad 2006). Jämfört med jämnåriga var riskerna för självmordsförsök 4-5 gånger högre för tonåringar (13-17 år) med erfarenhet av samhällsvård, överrisker som kvarstod i ung vuxen ålder (19-27 år). Det betyder att självmordsförsök i åldersgruppen 13-17 år i normalbefolkningen gäller 0,38 procent, medan det gäller 1,67 procent av dem med erfarenhet av lång tid i vård och 1,54 procent av dem med erfarenhet av kort tid i vård. Bilden är liknande när all psykiatrisk vård (med sjukhusinläggning) räknas: 0,41 procent av 13-17-åringar i normalbefolkningen, men 3,05 procent av dem som har erfarenhet av lång tid och 2,19 procent för dem som har erfarenhet av kort tid i samhällsvård. I åldern 19-27 år är proportionerna likartade, 0,30 procent i normalbefolkningen och 2,02 respektive 1,24 procent för dem med erfarenhet av samhällsvård.

Det är viktigt för samhällets företrädare att vara observanta på psykisk ohälsa och brist på välbefinnande hos barn och vuxna med erfarenheter av samhällsvård och ge dem

den hjälp och det stöd som de behöver – eller har rätt till. För berörda barn och unga är det också viktigt att få veta att samhällsvård inte alls behöver innebära ohälsa och psykiatrisk vård. Det är trots överrisker låga procenttal.

Mindre tillgång till föräldrar i övergången till vuxenlivet

När barn i familjehem är 18 eller 20 år eller när de avslutar sina gymnasiestudier, skrivs de ut från samhällsvård. Det kan hända att de haft eget boende redan tidigare. I vilket fall kan det kännas svårt och ensamt att lämna vården och inte ha fortsatt kontakt med sitt familjehem och inte ha det stöd som de skulle behöva från biologisk familj. ”Leaving care” har blivit ett viktigt tema i internationell forskning om barn i samhällsvård. Bo Vinnerljung och kollegor (Vinnerljung, Hjern, Ringbäck Weitoft, Franzén & Estrada 2007) har använt sig av ett ”robust” mått på avsaknad av stöd genom att t.ex. räkna på hur många barn som vid 18 års ålder har minst en död förälder. I normalbefolkningen gäller det 3,8 procent och för dem som varit i samhällsvård gäller det 26,3 procent. Båda föräldrarna döda gäller för 0,03 procent av 18-åringarna i normalbefolkningen och 3,8 procent av dem som varit i samhällsvård i mellan fem och tolv år.

Det finns många anledningar till att vara noga med att se till att det finns ett bestående nätverk kring barn med erfarenhet av samhällsvård, när de övergår till vuxenlivet. Det gäller inte enbart om föräldrarna är döda, de kan ändå vara frånvarande eller oförmögna att ge stöd. Det framgår av Ingrid Höjers och Yvonne Sjöbloms (2010) intervjustudie att få unga människor, som lämnar samhällsvården, har stöd och hjälp av föräldrar i övergången till vuxenlivet. De behöver stöd av andra.

Unga vuxna som placerats i tonåren

Marie Sallnäs och Bo Vinnerljung (Vinnerljung & Sallnäs 2008; Sallnäs & Vinnerljung 2009) har gjort en uppföljning av dem som placerades i samhällsvård 1991 och då var 13-16 år gamla. Vid uppföljningen var de 25 år eller äldre. Författarna frågar sig bl.a.: Hur många har klarat sig bra om med ”bra” menas att de är i livet vid 25 års ålder, inte suttit i fängelse eller blivit lagförd för brott, inte varit inlagd på sjukhus för psykiatriska problem, inte blivit tonårsföräldrar, därtill har högre utbildningsnivå än grundskola och inte fått ekonomiskt bistånd någon gång? Sammanfattningsvis framgår att sammanbrott i vård är en indikator på en bekymmersam prognos; att de som placerats på grund av egna beteendeproblem klarat sig sämre än de som placerats av andra skäl; att flickornas vuxensituation var bättre än pojkarnas, dvs. fler flickor hade klarat sig bra; att de som varit i familjehem tenderade att ha en bättre vuxensituation än de som varit i institutionsvård.

En av författarnas slutsatser är att placerade barn från början har en sämre utgångspunkt och att vården inte förmår kompensera för det. Det gäller att noga avläsa forskningsresultat för att inte den värst drabbade gruppen – tonårspojkar med beteendeproblem med placering på institution – ska stå som representativa för utfallet av samhällsvård. Man kan t.ex. lägga märke till könsskillnader och notera att 74,8 procent av de flickor, som placerades i familjehem i tonåren av andra skäl än egna beteendeproblem *inte*

hade något negativt utfall (enligt ovanstående kriterier). Nyanserad kunskap om olikheter i problembilder torde kunna underlätta variationsrikedom i praktiskt socialt arbete.

Variation inom gruppen, relationer, vardagsliv och barns perspektiv

I mina egna studier om barn i samhällsvård har inga jämförelser gjorts med andra grupper och jag har inte använt register utan andra typer av datainsamlingstekniker och informationskällor och lagt stor vikt vid intervjuer. Jag ska här ge glimtar från två egna forskningsprojekt om barn i samhällsvård. Det ena är *ett longitudinellt forskningsprojekt*, som följde en grupp barn från tidig barndom in i vuxen ålder, och det andra handlar om *10-åringar i pågående familjehemsvård*. Båda har uppmärksammat barns relationer till föräldrar och fosterföräldrar och har med barns röst som viktigt bidrag.

Ett longitudinellt forskningsprojekt

Detta påbörjades när barnen var 0-4 år gamla och avslutades när de var 25-30 år gamla. Den primära studien var en noggrann studie av alla 0-4-åringar, som skrevs in på Stadens enda barnhem under en tvåårsperiod i början på 1980-talet *och* kom att stanna på barnhemmet mer än fyra veckor. Det var 26 barn och de kan betraktas som särskilt utsatta barn, både pga. sin ålder, sin familjebakgrund och barnhemsvistelsen. Deras anknytnings- och anpassningsprocess under och närmast efter barnhemsvistelsen (3 och 9 månader efteråt) var i särskilt fokus i det som kom att bli min doktorsavhandling i psykologi (Andersson 1984). Jag har 5, 10, 15, 20 och 25 år senare gjort ytterligare uppföljningsstudier av dessa 26 barn och har skrivit om dem kontinuerligt, vilket bl.a. framgår av den sista boken *Utsatt barndom – olika vuxenliv* (Andersson 2008 a). Under årens lopp har en rad olika datainsamlingstekniker använts, som observationer, standardiserade frågeformulär och intervjuer med olika berörda parter, läsning av kliniska journaler och sociala akter etc. De senaste två uppföljningsstudierna har enbart riktat sig till barnen, nu unga vuxna.

Jag ska här inte gå närmare in på resultat som handlar om deras sociala anpassning i termer av utbildning, arbete och försörjning och laglydighet . Där finns mönster som har likheter med resultaten från ovan nämnda registerstudier. Högst grundskola hade t.ex. hälften av gruppen, men det hade olika innebörd och konsekvenser. För hälften av dem som enbart hade grundskola noteras inga tidiga skolproblem, men den andra hälften hade allvarliga skolproblem redan i tidiga skolår och ett aggressivt utagerande beteende, som förstörde för dem. Den typen av aggressivt utagerande beteende är värt att ta på stort allvar, eftersom det var de som fortsatte in i kriminalitet senare (jfr ”early starters” enl. annan forskning, t.ex. Stattin & Magnusson 1996). För dem (cirka en fjärdedel av undersökningsgruppen) som haft problem med missbruk och fått någon påföljd för brott såg livssituationen över tid olika ut, ett par pojkar klarade av olika skäl att stabilisera sin livssituation medan ett par - tre andra (och en flicka) hade en fortsatt dyster livssituation vid tiden för den senaste uppföljningsstudien i 25-30-årsåldern. Jag har varit inriktad på att studera variation *inom* gruppen och *över tid* och kan (åtminstone i viss mån) förstå skälen

till att det kan bli på det ena eller andra sättet. Sammanhanget och förekomsten av risk- respektive skyddsfaktorer inom olika livsområden och barnens egen kraft kan förklara varför det kan bli så olika (Om utvecklingspsykopatologi – en teori om risk- och skyddsfaktorer och resilience, se Andersson 2008 a.)

Det finns andra resultatmått av samhällsvård än social anpassning. Ett sådant mått är stabilitet/instabilitet i vården. Tanken är att samhällsvård ska bestå tills den kan upphöra på ett planerat sätt och att när barn återvänder hem från samhällsvård ska de kunna stanna kvar hemma utan återplacering. Oplanerade avbrott/sammanbrott i vård och återplaceringar är emellertid vanligt (se Vinnerljung, Sallnäs & Kyhle Westermark 2001; Vinnerljung, Öman & Gunnarson 2004). Även i ”min” grupp hade flera barn erfarenhet av instabilitet i vården men med olika innebörd och konsekvenser (se Andersson 2008 b). Sammanbrott/oplanerade avbrott i placeringar var i individuella fall inte något entydigt dåligt. För dem som återvände hem efter familjehemsvård och sedan återplacerades var det stor skillnad om de kunde återvända till sitt tidigare familjehem, som de behållit kontakten med under tiden hemma, jämfört med om de kom till ett nytt och okänt familjehem. Barnens egna berättelser visade att även likartade yttre omständigheter kan upplevas och hanteras olika.

Relationer är ett komplicerat och svårfångat utfall av samhällsvård men inte desto mindre betydelsefullt för de enskilda barnen. Jag har i detta longitudinella projekt haft möjlighet att ta del av barns relationer, först till föräldrar/mamma och barnhemspersonal, sedan till föräldrar/mamma och familjehem/fosterföräldrar och slutligen de unga vuxnas retrospektiva bild av tidigare relationer samt aktuella relationer till föräldrar och f.d. fosterfamiljer och relationer i egna parförhållanden. För detta ändamål har jag haft hjälp av anknytningsteori. Med hjälp av teori går det att förstå sammanhang eller brist på sammanhang mellan tidigare och senare relationer, men det är komplicerat och jag hänvisar till en särskild artikel om detta (Andersson 2009). Låt mig bara nämna kort: Av de 20 (av 26), som förr eller senare fick erfarenhet av att bo i familjehem, menade de allra flesta i sin tillbakablick att det var ”rätt” att placera dem i familjehem, ”helt klart”, ”inga som helst tvivel på det”, ”alltså, som förälder hade jag inte tyckt att det var rätt… men jag kan tycka som barn är det rätt, absolut.” Nästa led i deras resonemang var frågan om att finna ett bra eller lämpligt familjehem, det kan vara svårare. De flesta hade mycket gott att säga om sitt familjehem eller ett av dem och formulerade sina synpunkter på ett sätt som talar för att de såg det som en viktig skyddande faktor i sitt liv. Ett typiskt exempel: ”Mina fosterföräldrar, dom har nog gett mig det mesta, dom har säkert gjort så att jag fått ett ganska stabilt liv.” Det fanns barn som sörjde att de inte kunde stanna i sitt första familjehem och som var mindre positiva till sitt andra, men det fanns också barn som menade tvärtom att det var i sitt andra familjehem de fann sig till rätta. Cirka hälften hade i vuxen ålder kontakt med en f.d. fosterförälder, som fortfarande var betydelsefull för dem.

Under placeringstiden hade de flesta upprätthållit någon form av kontakt med sina mammor och en del med sina pappor. Det ingår i socialt barnavårdsarbete att uppmuntra och hjälpa till med det. Men när de kunde välja själva, när de blev större eller vuxna tog de större avstånd. Det var också sorgligt att höra att inget eller föga hade blivit bättre för de allra flesta av deras föräldrar. Deras missbruk hade fortsatt eller återkommit, psykisk

sjukdom hade bestått och psykisk ohälsa var mer påtagligt, några föräldrar var döda. Jag kan se deras föräldrar (vanligen mammor) framför mig, när de fortfarande var relativt unga och fick sina små barn placerade på barnhemmet. Vi hade hoppats mer på deras rehabilitering än som framgick av barnens senare berättelser. Här kan man önska mer omfattande insatser av missbrukarvård, vuxenpsykiatri och habilitering. Jag kan bara – som så många med mig – betona vikten av att ge barn i samhällsvård professionellt stöd och någon stödperson att ha i reserv – när de är placerade, när de flyttar hem efter en placering, när barndomen närmar sig sitt slut men också senare i livet. De har mer än andra att kämpa med, bearbeta och försonas med – de behöver lättillgängligt stöd, även när barndomen är till ända.

10-åringar i pågående familjehemsvård

Forskningsprojektet om 10-åringar hade titeln ”Är det annorlunda att vara fosterbarn?”. Där tillämpade jag allt som jag lärt mig under 1990-talet om en ny syn på barn och barndom, om barn som aktiva subjekt med kompetens att tala för sig själva, om barndomen som viktig medan den pågår, i vardagslivet, inte bara som förberedelse för ett välanpassat vuxenliv (se t.ex. Corsaro 2005; jfr Bodil Rasmussons kapitel). Alla barnen i detta projekt var i samma ålder och i pågående familjehemsvård sedan en tid tillbaka. Jag genomförde själv alla intervjuer och intervjuade barnen vid tre tillfällen med några veckors mellanrum, innan jag hade någon information om dem från andra håll. Undersökningsgruppen utgjordes av 22 barn (efter ett bortfall på 9) och det var alla 10-åringar, som var i pågående familjehemsvård i fyra kommuner/kommundelar (mer om tillvägagångssätt i Andersson 1998). Två teman var vägledande, relationer och vardagsliv. Här vill jag särskilt nämna vardagslivet. Även om det är lätt att inse att vardagslivet är ”kärninnehållet i tillvaron”, är det svårt att skriva om det på ett intressant sätt. Det blev jag varse, när jag skrev kapitlet ”Barns vardagsliv i familjehem” (Andersson 2001/2009). Vardagsomsorgen och det som pågår i vardagslivet, i familjehemmet, i skolan och på fritiden, är viktigt för barn i familjehem, även om det inte låter sig fångas i utfallsvariabler av vård. För barn i yngre åldrar är det emellertid både lämpligt, konkret och intressant att samtala om en vanlig dag, t.ex. gårdagen, alltifrån morgonrutinen, skolvägen och rasterna, till eftermiddagen hemma eller med fritidsaktivitet och sedan ”nattningen”. Det blev naturligt att under samtalets gång göra inpass om hur, tillsammans med vem, om det brukar vara så eller hur det annars kunde vara.

Barnen i studien fick också reflektera över vad som var annorlunda med att bo i familjehem och ge exempel på skillnader. Jag hade tänkt mig att de skulle göra jämförelser med att bo hemma, men de flesta tänkte på skillnader i förhållande till hur andra barn har det. De sade t.ex. ”Nej det är ingen skillnad, inte jämfört med hur andra barn har det.” – ”Det är som att bo i en vanlig familj.” – ”Jag känner faktiskt ingen skillnad.” – ”Andra tycker nog det är skillnad, men jag är väl ungefär som en vanlig. Jag tycker i alla fall jag har det bra.”

För de barn som kommit till familjehem senare och hade tydliga minnen hemifrån var jämförelsen till familjehemmets fördel. De sade t.ex.: ”Det är bättre här än där borta (dvs. hemma) för dom drack för mycket” – ”Att bo hemma hade varit jobbigt och jag

hade inte klarat mig bra i skolan, för (foster)mamma hjälper mig rätt så mycket" – "Att bo här är skillnad, dubbelt så mycket, för när vi bodde hemma var det bara bråk och sånt.. Jag tycker dom är snälla här, alla är snälla här, här har jag trygghet, ja, trygghet." – "Jag tror att andra tycker att dom har det bättre bara för att dom bor hos den dom kallar mamma.. men där har dom fel.. hos mamma hade jag fått vara på mitt rum så fort hon blev sur, jag hade fått sitta på mitt rum ända tills läxorna var färdiga.. och inte fatta när hon skulle förklara.. och inte haft några kompisar."

Hur jag än frågade barnen om skillnader fick jag inte fram några nackdelar, det fanns snarare en rad fördelar. Även om de flesta på ett eller annat sätt uttryckte att de tyckte om sin mamma och (i mån av kontakt) sin pappa, betydde det inte att de längtade efter att flytta hem eller bo hos mamma eller pappa. Det var flera som uttryckligen sade att det var bra att bo i familjehemmet och träffa mamma på helger (eller enligt nuvarande ordning). Att ringa till mamma, få besök av sin pappa, vara hos mamma eller pappa på helgen, längta efter något eller vara besviken på något, som hade anknytning till den egna familjen, hörde också till deras tillvaro. Jag fick dock intrycket att det inte tog så stort utrymme i vardagen, om det inte just inträffat något särskilt. Att vara fosterbarn innebär också att ha kontakt med en eller två socialsekreterare, men det är i vanliga fall inget som präglar vardagen. Socialtjänsten tycks vara tämligen avlägsen och socialsekreteraren är ingen viktig person i vardagen.

Jag nämner barns vardag för att påminna om att det som kan te sig som rutiner och självklarheter för andra, t.ex. att dagen inramas av en trygg och förutsägbar morgon- och kvällsrutin, är ingalunda trivialt för barn i familjehem, som vet hur det kan vara hemma. Även om barn i familjehem inte gör någon lång "klassresa" (se Andersson 2001) är det ändå tydligt att de får tillgång till fler resurser. De kan t.ex. få hjälp med läxor, har tillgång till dator, blir skjutsade till ridlektioner och fotbollsmatcher och får åka på en och annan semesterresa. Detta är aspekter som inte är oväsentliga för en 10-åring, som funderar över skillnader mellan hem och familjehem.

Avslutande diskussion

Det är angeläget att forskning får en naturlig plats i utbildningssammanhang och i social praktik. Forskning bidrar med överblick, systematiserad kunskap och kritisk granskning, som det praktiska sociala arbetet inte ger utrymme för. Det gäller att lära sig läsa av forskningsresultat, ta i beaktande urvalsgrupper och tillvägagångssätt, teoretiska perspektiv och val av resultatmått och kritiskt reflektera över slutsatser. Forskning om barn i samhällsvård kan t.ex. handla om familjehems- eller institutionsvård eller bådadera. Den kan handla om yngre barn eller tonåringar, placerade utanför hemmet på grund av hemförhållanden eller eget beteende. Den kan utgå från nationella register eller socialtjänstens dokumentation, från professionellas eller föräldrars/fosterföräldrars och andra vuxnas perspektiv eller från barns eget perspektiv – medan vården pågår eller efteråt. Vad som händer i pågående vård och vad som är betydelsefullt för barn, medan samhällsvården pågår, är mindre beforskat än upplevelser i retrospektivt (tillbakablickande) perspektiv och utfall efter avslutad vård. När utfall ska studeras kan det t.ex. vara säkrare att studera skolbetyg än skoltrivsel, lättare att finna mått på fysisk hälsa än psykiskt välbefinnande, mer tillför-

litligt att studera stabilitet i vården än relationer till personal på institution eller familjemedlemmar i familjehemmet. Visserligen kan yttre mått och inre upplevelser höra nära ihop, men det gäller som yrkesverksam att vara observant på vad vi vet något om. Det finns mycket i samhällsvården som ännu inte är beforskat.

Det går ändå att påstå att det finns betydligt mer forskningsbaserad kunskap än den som används i praktiken. Det slarvas med att använda den kunskap som finns i mötet med socialt utsatta barn och familjer. Det slarvas med lyhördhet för barns signaler/inställning/röst/perspektiv. Det slarvas med kontinuitet i socialarbetares kontakt med barn och familjer. Det slarvas med utvärdering av insatser. Det framkommer gång på gång såväl i forsknings- som tillsynsrapporter. Enskilda professionella har ansvar och handlingsutrymme. Samtidigt måste uppmärksamhet riktas mot organiseringen av det sociala arbetet, så att utrymme ges åt fortlöpande kunskapsinhämtning, socialt engagemang, kontinuitet i relationer, tid att genomföra ett rimligt gott arbete och möjlighet att lära av misstag. Arbete på individ- och familjenivå kan inte ses åtskilt från organisationsnivå, men det finns anledning att i detta sammanhang även beakta strukturell nivå. Den generella välfärden räcker inte till, när samhällsvård blir aktuellt för enskilda barn. Det handlar i stor utsträckning om barn med föräldrar eller ensamstående mamma med låg utbildning och svagt fäste på arbetsmarknaden, beroende av ekonomiskt bistånd/försörjningsstöd och med bekymmersamt boende eller grannskap. Fattigdom måste bekämpas på strukturell nivå. När det därtill kommer problem med missbruk, psykisk sjukdom, våld och hot om våld, då har det förebyggande arbetet inte räckt till. Samhället måste rusta sina människobehandlande organisationer med större lyhördhet och uthållighet för föräldrar, som tyngs av problem som negativt påverkar deras föräldraskap och livssituation i övrigt.

Referenser

Andersson, Gunvor (1984) *Små barn på barnhem.* Lunds universitet: Psykologiska institutionen (avhandling).

Andersson, Gunvor (1998) Barnintervju som forskningsmetod. *Nordisk Psykologi*, vol. 50, nr 1, 18-41.

Andersson, Gunvor (2001/2009) ”Barns vardag i familjehem”. I: Bäck-Wiklund, Margareta & Lundström, Tommy (red.) *Barns vardag i det senmoderna samhället.* Stockholm: Natur och Kultur.

Andersson, Gunvor (2001) The motives of foster parents, their family and work circumstances. *British Journal of Social Work,* vol. 31, 235-248.

Andersson, Gunvor (2006) “Social barnavård då och nu”. I Swärd, Hans & Egerö, Marie-Anne (red.) *Ligga till last. Fattigdom och utsatthet – socialpolitik och socialt arbete under 100 år.* Malmö: Gleerups/Centralförbundet för socialt arbete.

Andersson, Gunvor (2008 a) *Utsatt barndom – olika vuxenliv. Ett longitudinellt forskningsprojekt om barn i samhällsvård.* Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset, nr 2.

Andersson, Gunvor (2008 b) Barndomens placeringar och ungas tillbakablick. *Socialvetenskaplig tidskrift*, årgång 15, nr 2, 76-96.

Andersson, Gunvor (2009) Foster children: a longitudinal study of placements and family relationships. *International Journal of Social Welfare,* vol. 18, 13-26.

Barnavård och Ungdomsskydd. Tidskrift utgiven av Svenska Socialvårdsförbundet. 1948, nr 5.

Corsaro, William (2005) *The sociology of childhood.* London: Pine Forge Press.

Höjer, Ingrid & Sjöblom, Yvonne (2010) Young people leaving care in Sweden. *Child and Family Social Work*, 15, 118-127.

Lundborg, Bitte (2009) *Nu – inte senare! Om att hjälpa barn i tid och om klok samhällsekonomi.* Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset, nr 3.

Lundström, Tommy (1993) *Tvångsomhändertagande av barn. En studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet.* Stockholms universitet: Socialhögskolan, Rapport i socialt arbete nr 61.

Ohrlander, Kajsa (1992) *I barnens och nationens intresse. Socialliberal reformpolitik 1903-1930*. Stockholm: Högskolan för lärarutbildning, avdelningen för barn- och ungdomsvetenskap (avhandling).

Sallnäs, Marie & Vinnerljung, Marie (2009) Samhällsvårdade tonåringar som vuxna – en uppföljande registerstudie. *Socionomens Forskningssupplement,* nr 25*, Socionomen* nr 3, 30-43.

SFS 1980: 620 *Socialtjänstlag*.

Social rapport 2006. Stockholm: Socialstyrelsen.

Social rapport 2010. Stockholm: Socialstyrelsen.

Socialstyrelsen (2011) *Barn och unga – insatser år 2010.* Stockholm: Socialstyrelsen, Socialtjänst, Sveriges officiella statistik.

SOU 2011:9 *Barnen som samhället svek - åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården.* Stockholm: Socialdepartementet, Statens Offentliga Utredningar.

SOU 2011:61 *Vanvård i social barnavård. Slutrapport.* Stockholm: Socialdepartementet, Statens Offentliga Utredningar.

Stang Dahl, Tove (1992) *Barnevern og samfunnsvern.* Oslo: Pax Forlag.

Stattin, Håkan & Magnusson, David (1996) Antisocial development: a holistic approach. *Development and Psychopathology,* vol. 8, 617-645.

Sundkvist, Maria (1994) *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903-1925.* Falkenberg: Hjelms Förlag.

Vinnerljung, Bo (2006) Fosterbarn som unga – en översikt av resultat från några nationella registerstudier. *Socialmedicinsk tidskrift*, årgång 83, häfte 1, 23-35.

Vinnerljung, Bo, Hjern, Anders & Lindblad, Frank (2006) Suicide attempts and severe psychiatric morbidity among former child welfare clients – a national cohort study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry,* vol. 47, nr 7, 723-733.

Vinnerljung, Bo, Hjern, Anders, Ringbäck Weitoft, Gunilla, Franzén, Eva & Estrada, Felipe (2007) Children and young people at risk. *International Journal of Social Welfare*, vol. 16, 163-202.

Vinnerljung, Bo & Sallnäs, Marie (2008) Into adulthood: a follow-up study of 718 young people who were placed in out-of-home care during their teens. *Child and Family Social Work*, 13, 144-155.

Vinnerljung, Bo, Sallnäs, Marie & Kyhle Westermark, Pia (2001) *Sammanbrott vid tonårsplaceringar – om ungdomar i fosterhem och på institution.* Stockholm: Socialstyrelsen, CUS.

Vinnerljung, Bo, Öman, Maria & Gunnarson, Thomas (2004) Återplacering av barn i dygnsvård (I) – hur vanligt är det? *Socialvetenskaplig tidskrift,* vol. 11, nr 1, 54-75.

Vinnerljung, Bo, Öman, Maria, Gunnarson, Thomas (2005) Educational attainments of former child welfare clients – a Swedish national cohort study. *International Journal of Social Welfare*, vol. 14, 265-276.